

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE

FAKULTA HUMANITNÍCH STUDIÍ

Pracoviště historické sociologie

Zhereb Alexandra

Formování tržních institucí v Rusku na přelomu 19. a 20. století

Diplomová práce

Vedoucí práce: **doc. Ing. Karel Müller, CSc.**

Praha 2014

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem práci vypracovala samostatně. Všechny použité prameny a literatura byly řádně citovány. Práce nebyla využita k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne 27. června 2014

Zhereb Alexandra

Poděkování

Mé poděkování patří doc. Ing. Karlu Müllerovi, CSc. za odborné vedení, trpělivost a ochotu, kterou mi v průběhu zpracování diplomové práce věnoval.

Abstrakt

Diplomová práce „Formování tržních institucí v Rusku na přelomu 19. a 20. Století“ pojednává o utváření moderní kapitalistické ekonomiky a tržního hospodářství v Rusku v 19. století. Zvolené období bezpochyby změnilo nejen sociální a ekonomický systém, ale celkový stav Ruska. V této studii má hlavní úlohu analýza tržních institucí, které jsou velmi důležité při formování moderního ekonomického systému a také analýza sociálního, ekonomického a komunitního rozvoje, geografických zvláštností, mezinárodních vztahů, úrovní industrializace předrevoluční společnosti. Cílem práce je zkoumání příčin, průběhu a výsledků formování tržních institucí v Rusku, jako jedno z kritérií přechodu od tradiční k moderní společnosti. Součástí práce je také porovnání ruské zkušenosti se zkušenostmi z jiných evropských zemí.

Abstract

Diploma thesis “Formation of market institutions in Russia at the turn of 19th and 20th century” discusses the creation of a modern capitalist economy and the market institutions in Russia in the 19th century. The selected period undoubtedly changed not only the social and economic system, but the overall Russian history. In this study, the significant role plays the analysis of trade institutions, which are very important in determining the modern economic system. Also, one of the parts of this thesis is the analysis of social, economic and community development, geographical particularities, international relations and the level of industrialization. The aim of this diploma thesis is to analyse the causes and results of the formation of market institutions in Russia, as the criteria for the transition from traditional to modern society. The thesis also compares the Russian experience with the experience of other European countries.

Obsah

Úvod	5
1. Teoretické východiska.....	9
1.1 Vývoj kapitalismu v Evropě - historicko-sociologický pohled.....	9
1.2 Tradice ekonomické a sociální analýzy stavu státu v sovětské a ruské ekonomické vědě	11
1.3 Institucionální aspekty budování tržních institucí.....	14
2. Tržní ekonomika v pre-revolučním Rusku. Ruské impérium v 19. Století	18
2.1 Základní charakteristiky Ruského Impéria	18
2.2 Zvláštnosti vývoje Ruského impéria na počátku 19. Století	20
2.3 Rusko na začátku reformování	25
2.3.1 Zrušení nevolnictví.....	26
2.3.2 Změny ekonomického a sociálního života na začátku druhé poloviny 19. století	28
2. Rozvoj tržního hospodářství a formování tržních institucí v Rusku ve druhé polovině 19. století a na začátku 20. Století.....	32
3.1 Rozvoj železniční dopravy a budování železnic	32
3.2 Rozvoj průmyslových odvětví.....	34
3.3 Trh práce.....	36
3.4 Role osobnosti Sergeje Witteho ve formování kapitalistických tržních institucí	40
3.5 Systém bankovníctví	43
3.6 Zemědělství a systém soukromého vlastnictví půdy.....	45
3.7 Vliv zahraničně - politických událostí na reformy.....	46

3.8 Vnitropolitické souvislosti ekonomických reforem na počátku 20. století	48
3.8 Shrnutí k politickým důsledkům ekonomických reforem do roku 1905. Stolypinovy reformy a jejich význam	51
3.9 Ekonomika Ruska během první světové války.	55
4. Analýza formování kapitalistických institucí a tržního hospodářství. Závěry.	57
Použitá literatura.....	63

Úvod

Zvláštní pozornost, kterou přitahuje historie Ruska prvních desetiletí dvacátého století, je zcela oprávněná, bylo to dramatické období, které se stalo mezníkem v národní historii, v osudech jednotlivců i generací lidí. Revoluční změny v Rusku na počátku 20. století ovlivnily nejen průběh ruských dějin, ale také měly podstatný vliv na celé světové dějiny. Říjnová revoluce roku 1917 v Rusku bezpochyby změnila nejen sociální a ekonomický systém, ale celkový stav země, její ekonomiku, strukturu společnosti, kulturu, duchovní orientace a tradice. Jako výsledek není soudobá ruská společnost a vláda až do teď, schopna najít své místo v moderním světě. Co se stalo příčinou takových tragických změn? Jaké faktory ovlivnily modernizační proměny a nakonec vedly k revoluci?

Pro odpověď na tyto otázky musíme v první řadě analyzovat stav ruské společnosti a ruského státu, který předcházel revoluci. V této studii je jedním z nejdůležitějších prvků analýza ekonomického stavu Ruska, jeho vývoj a ekonomické reformy. Současně během analýzy musíme brát v úvahu specifikum sociálního, ekonomického a komunitního rozvoje, geografické zvláštnosti, mezinárodní vztahy, úroveň industrializace předrevoluční společnosti. V této diplomové práci má hlavní úlohu analýza tržních institucí, které jsou velmi důležité při formování moderního ekonomického systému. Tržní instituce jsou pravidla a zákony, které tvoří ekonomický systém, a které umožňují regulování nejen ekonomiky, ale i společenského života. Ve své práci bych chtěla studovat ekonomický stav ruské společnosti z hlediska tržních institucí v hospodářství před Říjnovou revolucí 1917 a kromě toho také porovnat ruské zkušenosti se zkušenostmi z jiných evropských zemí.

V úvodní části této práce se pokusím provést analýzu stavu Ruska a ruské společnosti před začátkem rozvoje trhu a tržních institucí a kapitalismu. Tato analýza bude zahrnovat přibližně období od začátku 19. století až do roku 1861, který přinesl jednu z nejdůležitějších změn ruské společnosti. V další fázi své práce bych chtěla přejít k teoretickým podkladům pro další vysvětlení otázek rozvoje hospodářství, trhu a ekonomiky jako celku. Dále bych se chtěla zaměřit na období od druhé poloviny 19. století až do revoluce roku 1917. Ve sledovaném období bych chtěla analyzovat ekonomické a sociální složky života ruské společnosti a jejich vývoj v čase. Také se zaměřím na zvláštnosti Ruska (tradice, náboženství, politiku), které ovlivňovaly tento vývoj. V poslední části bych chtěla udělat závěry, které, doufám, pomohou vysvětlit události, které se odehrávaly v Rusku v 19. a na začátku 20. století.

1. Teoretické východiska

1.1 Vývoj kapitalismu v Evropě - historicko-sociologický pohled

Přestože podle většiny sociologů a historiků je Rusko součástí Evropy, vývoj v této zemi byl vždy odlišný a zvláštní. Samotná Evropa také nikdy nebyla homogenní. Vývoj jednotlivých evropských států probíhal různými způsoby a v různých obdobích. Na začátku této práci chtěla bych zaměřit na vývoj kapitalismu v Evropě.

Prvním státem, který je třeba zmínit v této souvislosti, je Velká Británie. Vývoj kapitalismu ve Velké Británii začal přibližně od 16. – 17. století a byl doprovázen významnými společenskými a ekonomickými změnami. Tyto změny byly doprovázeny růstem vnitrostátního a zahraničního obchodu. Velká Británie obchodovala se severní Evropou, Indií, východními zeměmi a Itálií. V této době se utvořil jednotný vnitrostátní trh a Londýn se stal ekonomickým centrem země. Velká Británie exportovala do jiných zemí tkaniny, vlnu, kůži, vosk, pivo, cín, olovo, měď, železo, dřevo, ovoce a zeleninu, rostlinné oleje, koření, farmaceutické výrobky, stříbrné přibory atd. Politický vliv měl ve Velké Británii zejména parlament se silnou pozicí šlechty a obchodního měšťanstva a buržoazie. Obchodování bylo ohrožováno pirátstvím, tomu však bránilo budování britského loďstva a ovládnutí mořských cest [Applebly, 2010].

Samozřejmě tento rozvoj obchodu vyžadoval rozvoj průmyslu, Velká Británie se tak stala jednou z prvních zemí, kde začala průmyslová revoluce. Spolu s úspěchem vývoje kapitalistických vztahů se v tomto, stále ještě feudálním státě 16. – 17. století vyvinula britská buržoazní třída. Růst obchodování a vzestup Londýna jako hospodářského, politického a kulturního centra země urychlil vznik jednotného obecného anglického jazyka. Toto období se vyznačovalo značným pokrokem ve formaci anglické národní kultury,

kteřá odrážela ekonomické a sociální podmínky v různých odvětvích společenského života.

Jiným způsobem a v jiném období probíhalo budování kapitalismu ve Francii. Jestliže anglická buržoazní revoluce vydláždila cestu pro rychlý rozvoj kapitalismu v této zemi až v 17. století, Francie ještě v 18. století zůstávala feudálně - absolutistickým státem. Během období akumulace kapitálu byla Francie agrárním státem, 90 % obyvatelstva bylo zaměstnáno v zemědělství, a proto šla průmyslová revoluce pomalu. Sociálně - politická struktura Francie nepřispívala k rozvoji výrobních sil. Nastavení buržoazně demokratického systému potřebovalo buržoazní revoluci. Velkou roli ve společnosti hrály francouzské banky. Francouzská buržoazie exportovala svůj kapitál do jiných zemí pro získávání vysokých profitů, tento proces však odváděl finanční zdroje z průmyslu a oddálil hospodářský a rozvoj země. Vzhledem k vývozu kapitálu do zahraničí byl růst peněžního kapitálu ve Francii výrazně vyšší než růst průmyslového kapitálu. Rychlý rozvoj francouzského finančního kapitálu vyváženého do zahraničí přispěl k posílení kolonialismu. Na konci 19. století měla Francie velké kolonie v Africe, Indočíně a na ostrovech Oceánie. Francie se stala druhou největší koloniální mocností ve světě (tou první byla Velká Británie). Koloniální politika přinášela obrovské zisky jednotlivým skupinám kapitalistů, ale obecně bránila rozvoji národního hospodářství. Francouzský kapitalismus stále intenzivnější podporoval vývoz kapitálu, soustřeďoval se v oblasti mezinárodních kreditů, a tím transformoval Francii v globálního věřitele [Кулишер, 2004: 111-130].

Posledním příkladem rozvoje kapitalismu v Evropě jsou německé země, kde k rozvoji kapitalismu došlo až v 19. století, přičemž tento rozvoj byl velice pomalý. Na začátku 19. století byly německé země agrárními státy a zavedení prvních parních strojů v německém průmyslu přišlo teprve v roce 1830. Na rozdíl od francouzského průmyslu, který závisel na dovozu britských strojů,

mechanizace německého průmyslu byla založena na vlastním německém inženýrství. V této době začaly pracovat největší závody a továrny pro budování strojů.

Posílený rozvoj těžkého průmyslu významně podporoval přípravu ozbrojených sil Pruska, nejmocnějšího německého státu, na války. V souvislosti s tím byl vytvořen největší a nejsilnější evropský vojensko-průmyslový komplex. Po industrializaci následovala restrukturalizace německého zahraničního obchodu. V roce 1850 se objem německého exportu zvýšil více než 2,5 krát a import 2 krát. Německý kapitalismus měl výrazně militaristický a agresivní charakter.

Celkově se modernizace projevovala jako westernizace, šíření moderních forem ze Západu na Východ (působila zde také jiho - severní dimenze, ta byla ovlivněna reformačními proudy v západním křesťanství). Rozvoj kapitalismu začal v Ruském impériu mnohem později než v ostatních zemích Evropy a měl své vlastní charakteristiky a rysy, které byly spojeny se zvláštnostmi Ruska, jeho tradicemi, kulturou atd [Lenin, 1977].

1.2 Tradice ekonomické a sociální analýzy stavu státu v sovětské a ruské ekonomické vědě

Analýza ekonomického stavu každé zemi předpokládá rozebírání a studium součástí celkového ekonomického systému. Ruská ekonomika těsně před revolucí je bezesporu neuvěřitelným příkladem rychlého rozvoje kapitalismu. Na začátku se pokusím popsat teoretická východiska, která existují v ruské ekonomické vědě a snaží se pojmut vznik a vývoj kapitalistických institucí v Rusku.

Analýza sociálních a ekonomických podmínek vzniku a rozvoje tržního hospodářství v Rusku v předrevolučním období může být provedena z různých

hledisek. Zde uvedu ta nejvýznamnější a nejdůležitější z nich. První metoda je neoklasická (nebo jazykem některých ruských autorů ortodoxní) ekonomická teorie, druhá je teorie Karla Marxe a třetí je institucionální nebo evoluční ekonomie. Každá z těchto tří tradic je analýzou existující reality, historického vývoje a pravděpodobnosti předpovědi budoucího ekonomického rozvoje.

Z hlediska neoklasické teorie je účelem ekonomické aktivity a hospodářství využití dostupných zdrojů co nejúčinnějším způsobem. Optimální kombinace výroby a spotřeby, kapitálu a pracovních sil je dosaženo prostřednictvím přirozených tržních mechanismů a nástrojů. V tomto případě, státní aparát hraje menší roli regulátora. Rozdělení zdrojů je navíc nejlépe dosaženo prostřednictvím trhů. Neomezené volné obchodní operace podporují rozvoj mezinárodních ekonomických vztahů. Pokrok jde přes neomezenou individuální iniciativu a přirozený výběr nejvhodnějších osobností pro vedoucí pracovní pozice. Soukromé společnosti jsou nejlépe fungující organizace ve výrobě zboží a ceny jsou stanoveny a upraveny přímo v komoditě vztahů peněžního trhu. Hospodářství je přímo zaměřeno na tendenci k rovnováze a stavu bilance růstu. Úroveň mezd odráží relativní přínos v hospodářství každého jednotlivce. Tento model byl představen ve spisech klasických ekonomů a sociologů, jako je například autor slavné fráze „neviditelná ruka trhu“ Adam Smith, David Ricardo atd. [Sojka, 2000: 55-74; Barnett, 2004: 4-9.]

Přestože klasická ekonomická teorie se objevila už v 18. století a byla úspěšně užívána v Anglii, Francii a Americe, v Rusku se klasická teorie vyvíjela pouze v 19. století ve studiích K. Rahna, Lebeděva a dalších teoretiků a ekonomů, kteří adaptovali klasickou teorii z hlediska specifika ruské ekonomiky.

Zvláštní pozornost je potřeba věnovat teorii Karla Marxe, protože Marxova politické ekonomie a marxismus celkově se stal rozhodujícím

faktorem pro sovětskou ekonomickou a humanitní vědu na dalších téměř 70 let. Marxistická literatura získala popularitu mezi ruskou revoluční demokratickou inteligencí v 60. a 70. letech 19. století. Podle marxistů jsou jednotlivá vývojová stádia dějin podmíněna způsobem, kterým lidé vyrábí prostředky ke svému životu. Marx hovoří o soukromém vlastnictví založeném na osobní práci; takové soukromé vlastnictví nezakládá vykořisťování, ovšem historicky je odsouzeno k zániknutí. Podle Marxe jsou výrobní síly souhrnem hmotných a lidských prvků výroby. Hmotnými prvky jsou všechny nástroje a stroje, kterými člověk ovládá přírodu, je to technika a technologie. Kromě toho je hlavní výrobní silou člověk. Teprve ve spojení s lidmi tvoří technické a technologické podmínky výrobní síly. S vývojem výrobních sil se mění i výrobní vztahy. Souhrn výrobních sil a výrobních vztahů tvoří výrobní způsob, ekonomickou strukturu, kterou Marx považuje za reálnou základnu společnosti, ze které vyrůstá právní a politická nadstavba. Základem každé změny je tak konflikt uvnitř výrobního způsobu, který pramení z rozporu mezi výrobními silami a výrobními vztahy. Nové, vyšší výrobní vztahy nikdy nenastupují dříve, než se utvoří materiální podmínky jejich existence uvnitř staré společenské formace [Маркс, s.d.]. Kapitalistickou socioekonomickou formaci můžeme tedy vymežit jako etapu, pro kterou je charakteristická existence svobodné námezdní práce a soukromého vlastnictví výrobních prostředků ve formě kapitálu. To jsou dvě nezbytné a nutné podmínky pro existenci kapitalistického výrobního způsobu [Маркс, s.d.]. Poslední společenskoekonomickou formací je komunistická. Pro ni má být, jak Marx předpokládal, charakteristické odstranění kapitalistického soukromého vlastnictví výrobních prostředků, dělby práce a vykořisťování člověka člověkem. Práce se stane první životní potřebou a nikoliv samotným prostředkem k životu [Маркс, s.d.]. Cílem komunistické společnosti je emancipace člověka, skutečné přivlastnění lidské podstaty člověkem a pro člověka. Podle Marxova názoru je komunismus návratem člověka pro sebe jako člověka společenského, tedy lidského. Takový člověk bude žít skutečný

produktivní život a bude se nezávisle a svobodně rozvíjet jako lidská individualita. [Sojka, 2000: 222-241; Barnett, 2004: 9-12; Грегори, 2003: 9-18].

Jedním z prvních teoretiků marxismu v Rusku byl G. V. Plechanov, který byl jedním z prvních překladatelů Komunistického manifestu Marxe a Engelse do ruštiny. V úvodu k Manifestu Plechanov vyjádřil své přesvědčení, že „Rusko je předvojem revolučního hnutí v Evropě“. Plechanov doprovázel svůj překlad „Komunistického manifestu“ vlastní předmlouvou, která nesla znaky nového teoretického směru v revolučním Rusku - vědeckého socialismu, kde uvádí: „Spolu s dalšími díly autorů manifest otevírá novou éru bezohledné kritiky moderních vztahů kapitálu a pracovní síly, bez všech utopií, vědeckého základu socialismu“ [ПЛЕХАНОВ, 1974: Т.2].

1.3 Institucionální aspekty budování tržních institucí

Mezi ruskými ekonomy sledovaného období měl silné zastoupení názor, že příčinou zaostávající modernizace v Rusku jsou institucionální aspekty. Již v úvodu bylo zmíněno, že instituce lze chápat jako pravidla, zákony a uplatňované regulativní formy. Kulturní přijetí a fungování institucí však také závisí na neformálních a sebe regulujících zdrojích lidského jednání v rámci institucí. Institucionální problematiku představíme v následujícím textu z pohledu dvou autorů. Nejprve se budeme věnovat koncepci T. Veblena, který výstižně poukazuje na setrvačnost feudálních a vykořisťovatelských forem při formování moderních společností. Pro charakteristiku současných institucionálních problémů moderní společnosti využijeme koncepci institucionální shluky modernity, kterou zformuloval A. Giddens.

Z hlediska institucionální teorie ekonomie je systémem vzájemného nátlaku a kontroly, které působí prostřednictvím tržních mechanismů a struktur, politických a právních struktur. Agentury nebo instituce, které tvoří ekonomický

system, jsou základem všech ekonomických a sociálních systémů. Tyto systémy se však vyvíjejí v průběhu času. Stát se chová jako prostředník mezi všemi aktéry v ekonomice, i když ekonomika často odráží stávající mocenské struktury. Ekonomické doktríny a právní sankce jsou jen konvence, které byly vzhledem k historickému vývoji v průběhu času změněny.

Jedním z nejvýznamnějších zakladatelů institucionální ekonomie je americký ekonom a sociolog Torstein Veblen. Hlavním dílem Veblena je spis „Teorie zahálčivé třídy“ (1899). T. Veblen zformuloval zásady vzájemného propojení a vzájemné závislosti všech společenských vztahů včetně hospodářských, sociálních a psychologických. Veblen tvrdí, že současné ekonomické a sociální instituce jsou výsledkem procesů, k nimž došlo v minulosti. Tyto procesy jsou přizpůsobeny podmínkám minulosti, a proto nejsou v plném souladu s potřebami současnosti. Z těchto důvodů jsou nezbytné a nevyhnutelné renovace institucí na základě myšlení, rozhodování a sociálního chování, které je v souladu s právními předpisy evoluce. Tato Veblenova teorie se stala protikladem ekonomické teorie, která byla základem ekonomiky v 19. století. Veblen přesvědčivě poukazoval na to, že tato teorie obsahuje mylné představy o lidské přirozenosti a ostře kritizoval její dopad na hospodářský subjekt jako „zařízení pro spočítání potěšení a bolesti.“ Podle Veblena nedává neoklasická ekonomie jasnou představu o tom, jak se tvoří a vyvíjí představy a přání jednotlivce, ale místo toho ukazuje lidi (lidské agenty) v podobě strojů, které se snaží maximalizovat užitek. Veblen považuje spotřebu za kulturní a komunikativní jednání, jímž osoba deklaruje svůj status a sociální pozici, čímž vytváří touhu ostatních lidí. Chutě člověka proto nejsou stejné a myšlenka „spotřebitelské suverenity“ je mýtus. Veblen analyzuje sociální stratifikaci pomocí pojmu zahálčivá třída a zdůvodňuje její panování pomocí hledisek lidského napodobování (ne kritické tvorby vlastní identity, jak to vidí reformace

a zobecňuje Weber v nástupu pracovitosti, askeze), tyto rysy považuje Velen za nedůstojné, a tedy bezmocné [Veblen, 2003.].

Problémy institucionálního rámce a institucionálních změn v současných společnostech analyzuje britský sociolog A. Giddens. Giddens formuluje čtyři hlavní institucionální dimenze modernity: systém národního státu, světovou kapitalistickou ekonomiku, světový vojenský řád a mezinárodní dělbu práce [Giddens, 1998: 67-73]. Všechny čtyři dimenze spolu úzce souvisí v různých vzájemných vztazích, ale představují různé vazby se stejným systémem modernity. Kapitalismus a industrialismus formují dvě dimenze, které jsou navzájem úzce spojeny, do značné míry se překrývají, ale jsou odlišné nejen analyticky, ale také i ve svých důsledcích. „Kapitalismus je systém produkce zboží, který je založen na vztahu mezi soukromým vlastnictvím kapitálu a nemajetnou námezdní prací. Tento vztah je hlavní osou třídního systému.“ „Hlavní charakteristikou industrialismu je používání neživých zdrojů materiální síly ve výrobě zboží, jež je spojeno s ústřední úlohou strojů v procesu“ [Giddens, 2010: 55]. Industrialismus znamená regulovanou sociální organizaci výroby, jeho cílem je koordinovat lidské činnosti, stroje, spotřebu a produkci surovin a zboží. Industrialismus je charakteristikou nejen éry „průmyslové revoluce“, ale i éry výroby elektronického inženýrství. Industrialismus určuje nejen místo práce, ale také pohyb, komunikaci a rodinný život.

Další dimenze modernity je kontrola informací jako prostředek dohledu nebo správy vlády. Jako o zvláštním opatření modernity můžeme mluvit o prostředcích násilí, které jsou generované a pracují v kontextu industrializace války. [Giddens, 2010: 55-67]. Podle Giddense je kapitalistická společnost jedním z podtypů moderní společnosti. Kapitalistická společnost jako systém má několik specifických institucionálních rysů. Za prvé, hospodářský řád má specifické vlastnosti, které jej odlišují od ostatních systémů. Konkurenční a

expanzivní povaha kapitalistického podniku znamená, že technologické inovace mají tendenci stability a univerzálnosti. Za druhé, ekonomika je zjevně odlišná nebo oddělená od jiných sociálních sektorů, zejména politického. Za třetí, rozdělení státu a hospodářství (které má mnoho různých forem) je založeno na nadřazenosti soukromého majetku a výrobních prostředků. Kapitalismus, spolu s národním státem, jsou institucionálními útvary, které pomáhají rozšířit a rozvinout moderní ekonomické a společenské instituce, z nichž ty hlavní jsou soukromé vlastnictví, tržní systém, regionální dělba práce (komodifikace), rozvoj technologií a samozřejmě, oddělení politiky a role státu od ekonomiky.

V moderní ekonomice existuje poměrně velké množství definic pojmu „instituce“. Obecně však platí, že instituce je hlavním prvkem subsystému, který tvoří celý společensky veřejný systém. Instituce tvoří kontinuální interakci subjektů v procesu hospodářských, sociálních, společenských, kulturních, politických a jiných souvislostí. Kromě toho instituce uspořádávají systém, prostřednictvím mechanismů kontroly dodržování formálních a neformálních pravidel a norem. Ekonomické instituce jsou hlavními prvky tržního hospodářství. Tržní instituce jsou formou organizace ekonomické aktivity a hospodaření a určují formu chování subjektů [Whitley, 1999: 15-24]. V tomto případě jsou základními institucemi a složkami tržního hospodářství:

- Svobodné hospodaření
- Omezení státního zásahu do ekonomiky
- Instituce finančního a bankovního systému
- Instituce průmyslu
- Instituce práce.

Tyto a další složky kapitalistické ekonomiky a tržního hospodářství bych chtěla zkoumat ve své práci [Недорезова, 2011].

2. Tržní ekonomika v pre-revolučním Rusku. Ruské impérium v 19. Století

2.1 Základní charakteristiky Ruského Impéria

Aby bylo možné začít analýzu procesů odehrávajících se v Rusku v 19. století, měli bychom se zaměřit na dva body, které mají podstatný vliv na téma této diplomové práce a souvisí s ní.

Prvním z nich jsou přírodní, geografické a kulturní charakteristiky Ruského impéria. Na počátku 19. století počet se obyvatel Ruska pohyboval kolem 40 milionů lidí, z nichž na Sibiři bydlelo kolem 3,1 milionů lidí a na severním Kavkaze kolem 1 milionu lidí. Nej hustěji osídlené byly regiony středního a centrálního Ruska. V roce 1800 zde hustota obyvatelstva byla asi 8 osob na 1 čtvereční kilometr (ve většině evropských zemí v té době kolem 40 - 49 osob). Na jihu, na severu a na východě od centra hustota obyvatelstva prudce klesala. Okolo řek Volhy a Donu byla hustota menší než 1 osoba na 1 čtvereční kilometr. Ještě menší byla hustota obyvatelstva na Sibiři a Severním Kavkaze. [Chuntulov,1987: 25-40]

Rusko vždy bylo multikulturním státem, v němž byli Rusové nejpočetnější etnickou skupinou. V západních a jižních regionech žilo ruské obyvatelstvo v blízkosti ukrajinských a běloruských etnických skupin. Kromě toho v různých regionech Ruska žily menší turkické národy (Tataři, Chuvaši, Baškiři, Jakuti, atd.) a také ugrofinské národy (Karelové, Mordvinci, Mari, Udmurti) [Kappler, 2001: 318-323]. V tabulce 1. jsou uvedené údaje počtu bydlících v regionech Ruska.

Tabulka 1. Ruský Impérium: obyvatelstvo (milionů lidí). ¹

Table 1-1 *Russian Empire^a: Population in Millions, 1863, 1897, in 1914*

Areas	1863	1897	1914	1914/1863
European Russia	61.1	94.2	128.8	210
Caucasus	4.1	9.4	12.9	314
Siberia	3.1	5.8	10.0	322
Central Asia	1.6	7.7	11.1	693
TOTAL	69.9	117.1	162.8	233

Note:

^a Excluding Poland and Finland.

Sources: For 1863, Rashin, A. G., *Naselenie Rossii za 100 Let*. (The Population of Russia over one hundred years), Moscow, Gosstatizdat, 1956, p. 26; for 1897 and 1914, Rossiiskaia Akademia Nauk, *Rossia 1913 god. Statistko – dokumental'nyi spravochnik* (Russian Academy of Science, Russia in 1913. Statistical – documentary reference work), St. Petersburg, Blitz, 1995, p. 16.

Zdroj: Spulber, N. 2003. Russia's Economic Transitions.

Náboženství v Rusku bylo také heterogenní. Více než 85 % obyvatelstva se hlásilo k pravoslavné víře. Od oficiálního pravoslaví se oddělilo starověří, které bylo rozděleno do několika oblastí. Velká skupina obyvatel (Tataři, Bashkiři, většina kavkazských národů) se hlásila k islámu. Kalmykové, kteří kočovali po dolním toku řeky Volhy, a Burjati z pobřeží Bajkalu se hlásili k buddhismu. Někteří národy Povolží, Sibiře a severu země si udrželi tradiční kmenovou (pohanskou) víru [Lieven, 2006: 165-223].

Geograficky bylo Rusko rozdělené do několika samostatných oblastí, jako byl centrální region, severozápad, jihozápad a Sibiř. Rusko navíc mělo velmi rozsáhlou kontinentální část s omezeným přístupem k přístavům na pobřeží, ale také řadu odlehlých oblastí jako například Archangelsk nebo Astrachaň na Volze, Baltské a Černé moře, což mělo velký dopad na rozvoj obchodních cest. V roce 1860 bylo založeno město Vladivostok, které se stalo prvním přístavem na ruském pobřeží Tichého oceánu. Během tohoto období měla geopolitická

¹ Tady a dále tabulky jsou uvedené v anglickém jazyku vzhledem k náročnosti příkladu.

situace jak své výhody (obrovská oblast, přístup k moři a třem oceánům, schopnost vstupovat do politických aliancí s různými sousedy), tak nevýhody (významná kulturní a přírodní heterogenita území a slabý hospodářský rozvoj). Jednou ze zvláštností tohoto období bylo, že většina přírodních zdrojů byla dobývána na Urale, Kavkazu a Sibiři, tedy ve značné vzdálenosti od hlavních průmyslových center. Proto byla ruská ekonomika velmi závislá na stavu dopravy.

V první polovině 19. století byla většina zboží transportována po řekách. V zimě byla vždy přeprava přerušena, což mělo velký negativní dopad na hospodářství. Nedostatek a nerozvinutost dopravy byly velkým problémem pro celé Ruské impérium. Ve druhém čtvrtletí 19. století začala stavba parníku na Volze. Přeprava zboží se zrychlila, ale sezónní přestávky pokračovaly. Pouze pomocí pozemní dopravy bylo možno dosáhnout celoročního dopravního pohybu [Тимошина, 2002: 110-111].

Kvalita půdy, klimatické změny a geografická poloha různých regionů Ruska mají velký význam pro vysvětlení relativní zaostalosti zemědělství v těchto oblastech. Rusko se potýká s dlouhými, tuhými zimami, krátkým vegetačním obdobím a obdobími sucha a eroze půdy, které mají zásadní vliv na úrodnost půdy. [Barnett, 2004: 9-10].

2.2 Zvláštnosti vývoje Ruského impéria na počátku 19. Století

Aby bylo možno začít analyzovat vznik kapitalistických tržních institucí v Rusku, je třeba krátce charakterizovat postup hospodářského vývoje v průběhu první poloviny 19. století. Po dlouhou dobu panovala mezi historiky a sociology myšlenka, že ekonomika v carském Rusku (zejména ve druhé polovině 19. století) byla řetězcem poruch a chyb, které vedly k revoluci z roku 1917. [Gregory 2001: 9]. Podle V. I. Lenina byla ruská ekonomika specifickou

kombinací rozvinutého kapitalismu a feudalismu [Lenin, 1997]. V Rusku se vyvíjel rozsáhlý průmysl a výsledkem průmyslového rozvoje byl vznik revolučního proletariátu. Zemědělství však bylo ještě feudální a zaostalé. Průmyslový kapitalismus v Rusku byl pevnější a měl vysoký stupeň koncentrace výroby. Proletariát měl tedy dost důvodů svrhnout existující režim [Грегори, 2003:11- 13]. Tento Leninův pohled a jeho model socialistické revoluce v Rusku byl po dlouhou dobu považován za jediný správný, jako takový byl rozvinut sovětskými historiky a ekonomy. Existuje však mnoho dalších modelů, které mohou ekonomický vývoj Ruska v 19. století interpretovat.

Ekonomové a historikové v Rusku se v posledních letech zaměřili na institucionální aspekty. Jejich základní myšlenkou je, že instituce určují hospodářský rozvoj ve větší míře než produktivní faktory, jako je akumulace kapitálu, distribuce práce, zdrojů, atd. [Грегори, 2003:15].

V první polovině 19. století (a dlouhou dobu před tím) byla ruská ekonomika založena na zemědělství. Přibližně 90 % populace tvořili rolníci. Asi polovinu zemědělské produkce tvořily statkářské domácnosti. [Кудров, 2007: 54-55]. Růst zbožních a peněžních vztahů produkoval zájem vlastníků půdy o zvyšování ziskovosti jejich domácností pomocí rozšiřování orné pudy, což by mohlo nastat buď pomocí pěstování na ostatních pozemcích (lesy, louky, atd.), nebo přivlastněním části pozemků jednotlivých rolníků. V prvním případě toto rozdělení často vedlo k porušení aktuální rovnováhy ve struktuře půdy a snížení počtu hospodářských domácích zvířat (a tím ke snížení počtu hnojiva, které bylo využíváno pro pěstování v zemědělství). Ve druhém případě to také mohlo vest k oslabení zemědělského hospodářství. Během této doby existovala a stále byla využívaná robota („barsšina“ – rus.) jako forma vykořisťování rolníků. Nyní se na chvíli zastavím u pojmu a významu barsšiny v Rusku. Barsšina byla formou nevolnické práce rolníka ve prospěch vlastníka půdy a byla nejvíce rozšířena v evropské části Ruska od druhé poloviny 16. století až do první poloviny 19.

století. Ačkoli byla roboty právně zrušena v roce 1882, ve skutečnosti existovala až do Říjnové revoluce roku 1917 [Хромов, 1988: 83-87].

V první polovině 19. století se v Rusku vyskytovaly také případy, kdy statkáři jako vlastníci pozemků zabírali pozemky svých rolníků, kteří přitom žili jen z měsíční dávky („měsjačina“). Rolníci neměli zájem o výsledky své práce, což vedlo k poklesu jejich produktivity. Vlastníci půdy nebyli ochotni nebo občas neměli možnost využít námezdní práci, i přesto však to museli zvýšit počet pozemků pro maximální zisk. V procentním vyjádření se počet barsšíných domácností nejen nesnižoval, ale i mírně zvyšoval.

Pro statkářské statky byla ekonomika tohoto období charakterizována zbídačováním rolnictva. V hubených letech, která se v Rusku periodicky opakovala, se tyto statky stávaly úplně bezmocnými a vždy balancovaly na pokraji krachu. Přijaté peněžní prostředky od rolníků ve formě obroku nebo roboty statkáři využívali podle svých vlastních zájmů a zřídka investovali do další modernizace své statky.

Kapitalistické prvky v zemědělství a domácnostech se vyvíjely velmi pomalu. Bylo to způsobeno především tím, že velké plochy půdy ve vlastnictví statkářů nebo státu byly ve skutečnosti vyloučeny z peněžního a obchodního obratu. Pozemkový a půdní fond, který by mohl rozvíjet kapitalistickou ekonomiku, byl velmi omezen.

Úrodnost půdy se na počátku 19. století udržovala na velice nízké úrovni. Agronomické metody a postupy byly velmi primitivní (vládla tradiční metoda trojpolního systému). Během tohoto období se ale pokusy zlepšit agrární a zemědělský výrobní způsob začaly vyskytovat častěji. Do Ruska byly ze zahraničí poslány modernější zemědělské stroje, se objevily i místní lokální vynálezy (lněný stroj rolníka X.Alekseeva, senoseční stroj A.Chitrina), které byly vystavovány na zemědělských výstavách. Dále byly založeny zemědělské

společnosti, jejichž cílem bylo přijetí opatření pro zlepšení kvality zemědělství. Nicméně v rámci země, která měla agrární povahu, byla tato opatření velmi malá a bezvýznamná. Zájem o tato zlepšení se ukázal jenom u 3-4 % vlastníků půdy, mezi rolníky tento byl zájem ještě mnohem menší [Кудров,2007: 53-56].

V první polovině 19. století se ruský průmysl vyvíjel pomalu. Většina průmyslové produkce nebyla vyráběna velkými podniky (po celém Rusku převládaly drobné podniky). V první polovině 19. století představovaly drobné podniky 80 % z celkové průmyslové výroby.

Je všeobecně známo, že ekonomika Ruska vstoupila do průmyslové fáze na přelomu v 30. –40. let 19. století. Zároveň ale velká část nejen pracovníků v průmyslu, ale také podnikatelů zůstávala nevolníky. Během 19. století se však uskutečňoval přechod od manufaktury k tovární výrobě, narůstal počet továren a velkou roli v industrializaci ekonomiky hrály kapitálové investice (většinou zahraniční) a vládní financování, což ve značné míře kompenzovalo nedostatky či slabost ruského podnikání. [Кудров,2007: 60].

Paralelně se zvýšením produkce rostlo obchodování a tržní operace. Průměrný roční objem ruského exportu v období let 1800 – 1860 se zvýšil 4 krát: z 60 až na 230 milionů rublů, import pak více než 5 krát: ze 40 až na 260 milionů rublů. Bilance zahraničního obchodu byla vždy pozitivní: tvrdá protekcionistická politika státu pokračovala.

Kreditní a bankovní systém se v Rusku neměnil od doby Kateřiny II. a pořad zůstal v rukou státu. V Rusku téměř vůbec neexistovaly žádné komerční a kreditní instituce. Základní bankovní úvěry byly využívány pro zvýhodněné financování statkářských domácností. Obecně lze říci, že ekonomický vývoj v zemi v první polovině 19. století byl velmi pomalý a nekonzistentní, opíral se o feudalismus a absolutismus carské moci. V ruské společnosti, zejména v kruzích inteligence, se rozšiřovala nespokojenost s formovaným sociálním a politickým

systémem řízení, objevily se tvrdé konspirační revoluční tendence, které vyžadovaly rychlou změnu společenského systému a režimu [Кудров,2007: 61]. Je nicméně nutno říci, že v první polovině 19. století v Rusku byly učiněny důležité kroky ve vývoji vzdělávání, které zpočátku také velice zaostávalo ve vývoji ve srovnání s evropskými státy. V období let 1803-1804 se poprvé v ruské historii začal se tvořit jednotný vzdělávací systém. Jeho součástí se staly univerzity, právnické školy a okresní a církevní učiliště. V Rusku se v tomto období objevila silná a velice rozsáhlá kohorta duševně bohatých intelektuálů.

V letech 1802 až 1811 bylo provedeno reformování správních úřadů, které bylo spojené s formováním ministerstev, která nahradila předchozí kolegia Petra I.. M. M. Speranskij (1772-1839) v období od roku 1808 až 1815 provedl rozsáhlé reformy nejen v oblasti financí a daňového systému, ale i ve veřejném právu a správě. Tyto transformace byly provedeny na základě evropských zkušeností. Jako první bylo potřeba provést dělení moci do tří hlavních větví: zákonodárné, výkonné a soudní. Kromě toho byl vytvořen základ ministerské kontroly: osm ministerstev včetně ministerstva obchodu a financí. Základem organizací ministerstev bylo uspořádání principu jednoty vedení. Ministerstva byla nucena podléhat stávajícím právním předpisům a nesla odpovědnost za úspěšné fungování svých oddělení. Nejdůležitějším se postupem času stalo ministerstvo vnitra. Dalším záměrem Speranského bylo také vytvořit dvoukomorový parlament, ale konzervativní elita tuto radikální myšlenku navzdory souhlasu cara zablokovala. Hranice země v tomto období rozšířily připojením Finska a většiny Kavkazu [Тимошина, 2002: 114-120].

Z výše uvedených skutečností lze vyvodit závěr, že na počátku 19. století bylo Rusko vnímáno jako velká evropská mocnost, jejíž reformování bylo úzce spojeno s všeobecnou krizí feudalismu, k níž došlo v průběhu první poloviny 19. století. Porážka v Krymské válce byla jen poslední kapkou v rozvoji tohoto procesu.

2.3 Rusko na začátku reformování

Krymská válka (1854-1856) byla válkou mezi Ruským impériem a koalicí Britů, Francouzů, Osmanské říše a Království Sardinie. Porážka Ruska v této válce ukázala rostoucí uznání potenciálního nebezpečí ekonomické mezery a zaostalosti státu a se stala příčinou rostoucího zájmu o podporu industrializace a modernizace. Ruční palné zbraně ruské pěchoty a kvalita plachetních lodí nebyly srovnatelné s ručními palnými zbraněmi a parní flotilou nepřítelů. Ministerstvo hospodářství vyvinulo velké úsilí na vytvoření podmínek pro vstup zahraničních investic do Ruska, a to zejména za panování Alexandra III. (1881-1894). Všichni ministři financí důsledně sledovali politiku Alexandra III. ohledně získávání zahraničních investic a vytvářeli pro to nezbytné podmínky. Ministr financí Vyshnegradsky I.A. (1887 – 1892) se o situaci vyjádřil takto: „Zapojení zahraničních investic je jednou z nezbytných podmínek pro rozvoj domácího průmyslu, stejně jako vývoj různých průmyslových odvětví a podpora šíření užitečných technických znalostí pracující populace, bez nichž by pro nás mnoho odvětví výrobní činnosti zůstalo nepřístupných. Zvláštní pozornost byla věnována zahraničním investicím v ruském hospodářství za S. J. Wittea (ministr financí 1892 - 1903), který podporoval volný pohyb kapitálu. Tento názor se však setkal s několika významnými opozičními faktory. Úloha a dopad zahraničního kapitálu na domácí ekonomiku ve druhé polovině 19. století zpustil velkou diskusi ekonomů [Gregory, 2001:20]. Příznivci průmyslového rozvoje Ruska (S. Witte, D. Mendeleev, I. Ozerov) věřili, že zahraniční kapitál je důležitý pro růst výrobních sil. Jejich oponenti (Zach S., Sharapov S.) nevěřili v pozitivní dopad zahraničního obchodu a těšili se podpoře vlastníků půdy a některých teoretiků národních.

Stát vytvořil příznivé podmínky pro využívání zahraničního kapitálu v Rusku. Vlášda se nicméně zároveň snažila vytvořit právní rámec pro zahraniční

investice, který by neumožnil zahraničnímu kapitálu získat v ekonomice vedoucí postavení. V poslední třetině 19. století byla vládní politika, pokud jde o zahraniční podniky, stále více diferencovaná. V základních odvětvích, která nebyla dobře rozvinuta v předchozím období a potřebovala pracovní kapitál, měli zahraniční investoři privilegium.

2.3.1 Zrušení nevolnictví

Druhá polovina 19. století se vyznačovala provedením důležitých sociálně-ekonomických a politických reforem, a to zejména v období vlády cara Alexandra I. a Alexandra II. Především jde o rolnickou reformu z let 1861-1866.. Rok 1861 byl rokem jedné z největších a nejdůležitějších sociálních reforem Ruska v 19. století – zrušení nevolnictví. Reforma byla vyhlášena v „Manifestu zrušení nevolnictví“ dne 19. února roku 1861. Hlavní ustanovení manifestu zněla:

1. Rolníci již nebyli považováni za majetek. Od této doby statkář nemohl prodat, koupit, darovat, přemístit nevolníky podle vlastní vůle. Vláda prohlásila bývalé nevolníky za „svobodné venkovské obyvatele“ a dala jim občanská práva - svobodu manželství, svobodu uzavírání smluv a soudních sporů, získávání nemovitostí do vlastnictví. Rolníci každého pozemkového majetku se zapojovali do venkovních **občin**. Společné ekonomické problémy řešili během vesnických schůzí. Provádět rozhodnutí vesnických schůzí a shromáždění mohla hlava vesnice, která byla volena na dobu tří let. Několik přilehlých venkovských obcí tvořilo **volost**. Volostí se účastnily hlavy vesnic, které volily předsedu venkovských komunit. Předseda měl také funkci policisty. Venkovní a okresní správy a vztah mezi rolníky a vlastníky půdy byly řízeny zprostředkovatelem, který byl volen senátem místních statkářů. Míroví zprostředkovatelé měli rozsáhlé pravomoci.

2. Veškeré pozemky v domácnosti byly uznány majetkem statkáře včetně těch, které rolníci využívali pro své vlastní cíle. Pro využití pozemků statkářů osobně a zdarma by rolníci museli sloužit roboty nebo zaplatit poplatky. Zákon uznával takový stav dočasným. Proto také svobodní rolníci nesoucí povinnosti ve prospěch pronajímatele byli nazváni „dočasní“.
3. Když tento „dočasný“ stav skončil, rolníci a statkáři uzavírali zpětnou smlouvu. Podle zákona museli rolníci platit zhruba pětinu dlužné částky, ale museli tuto částku (s úroky) vracet v ročních splátkách v průběhu 49 let.
4. Vláda uložila řadu přísných omezení, aby byli rolníci ochotni zaplatit peníze za špatné pozemky. V době, kdy rolník platil výkupné, nemohl odjet pryč ze své vesnice bez souhlasu obce. Obce k tomu však souhlas dávaly neochotně, protože roční platby byly určeny pro celou společnost, bez ohledu na chybějící a nemocné. Rolníci byli vázáni vzájemnou odpovědností.
5. Statkáři mohli do zákona prosadit dále ještě změnu v jejich prospěch. Podle dohody s vlastníkem pozemku mohli rolníci odmítnout zpětný odkup. Statkář dával čtvrtinu své zákonné půdy.. Ale půdy nebylo dost a rolníci se rychle stali chudými

Zdroj: Манифест об отмене крепостного права.

Reakce rolníků na zákon byla ostře negativní. V roce 1861 následovala vlna rolnického protestu proti podmínkám, podle nichž dostali svobodu. Rolníci nemohli pochopit, proč zůstávají ve stejném poddání vůči vlastníkům půdy další dva roky. Rolnické povstání se konala v Povolží a na Ukrajině a na jejich pacifikaci bylo využito velké vojenské a policejní síly.

Reforma z roku 1861 však znamenala, že éra feudalismu v Rusku skončila, ale její přežitky přetrvávaly po mnoho let jako realita hospodářského života země, což se projevovalo v tom, že statkáři vlastnili nejen obrovské půdy, ale také si ponechali její nejlepší část, zatímco převážná část rolníků jí neměla dostatek [Gregory, 2001: 24].

Přesto měla rolnická reforma z roku 1861 velký historický význam. Tato reforma otevřela nové možnosti pro Rusko, vytvořila příležitosti pro extenzivní rozvoj tržních vztahů. Rusko se dostalo na cestu kapitalistického vývoje a nové éry v jeho historii.

Kromě toho mělo zrušení nevolnictví velký morální význam a otevřelo cestu pro další zásadní reformy, které měly zemi pomoci vstoupit do formování moderních vlád a soudů a rozvoje vzdělávání. Nyní, když se všichni Rusové stali svobodnými, byla novou otázkou ústava. Její zavedení bylo bezprostředním cílem na cestě k právnímu státu, ve kterém jsou občanská práva garantována zákonem a každý občan má vlastní ochranu a odpovědnost.

2.3.2 Změny ekonomického a sociálního života na začátku druhé poloviny 19. století

Rok 1861 rovněž předcházel rozsáhlé výstavbě železnic v Rusku [Грегори, 2003: 20]. Stavba železnic v Rusku byla zahájena dekretem ze dne 26. ledna 1857. Tento dekret obsahoval plán stavby železnic, které měly spojit hlavní město Ruského impéria s centrálními regiony země, Povolžím, Baltským mořem a jinými ruskými přístavy na západní hranici Ruska. Ve druhé polovině 19. století se dopravní systém Ruska nacházel v procesu modernizace. Druhá polovina 19. století byla obdobím intenzivní stavby železnic. Rychlost rozvoje železniční sítě v Rusku byla na stejné úrovni jako ve Spojených státech amerických. V evropské části Ruska byl vývoj pomalejší (i

když stále rychlejší než v Evropě), v asijské části Ruska vývoj probíhal mnohem rychleji [Кудров, 2007: 77-79].

První období rychlého železničního stavitelství v Rusku trvalo od roku 1868 až do roku 1878 a vedlo k vybudování několika velkých linek, jejichž cílem bylo podporování a rozvoj obchodu. Většina železnic postavených do roku 1890 byla orientována na západ k přepravě žita, pšenice a ovsa. Na konci 19. století byla výstavba prováděna především na Sibíři, na Dálném východě a ve Střední Asii a největší význam měla transsibiřská magistrála (dokončena v roce 1904) [Тимошина, 2002: 123].

Železniční podnikání mělo často nejasné formy, existovalo několik desítek železničních společností, které byly velmi neuspořádané a korupční, výrazně přeháněly výpočet stavebních nákladů a mohly využívat oficiální peníze pro své vlastní obohacení. Původně byly železnice budovány převážně pomocí soukromých zdrojů s širokou účastí zahraničního kapitálu. Postupně začaly hrát větší roli investice veřejných prostředků, čímž se soukromý kapitál spojoval se státem. Soukromý kapitál měl obavu pustit se do nové oblasti podnikání, přičemž zisky v této sféře nebyly příliš vysoké. Kvůli tomu začal stát v polovině 60. let 19. století přidělovat obrovské částky pro soukromé podniky v rámci státních zakázek na výstavbu železnic, které občas byly používány k jiným účelům, a potýkaly se s velkými finančními nesrovnalostmi. V roce 1861 až 1877 bylo poskytnuto kolem padesáti vládních úvěrů a vládních garantovaných dluhopisů a cenných papírů železničních společností. Jejich realizace přinesla státu 2,9 mld. rublů, 1, 2 mld. z nich byla přijata na domácím trhu. Hlavním důvodem pro zvýšení státního dluhu se od té doby stávala stavba železnic. Již v roce 1876 byla téměř polovina dluhu Ruska, (1,8 miliard rublů) spojena s výstavbou železnic [Barnett, 2004: 29-30].

Železnice představovaly obrovskou poptávku po kovu, uhlí, dřevu, oleji, atd. Kromě toho sloužila jako silný stimul pro rozvoj různých průmyslových odvětví. V 90. letech 19. století železnice spotřebovaly až 36 % uhlí, 40 % oleje, 40 % kovu v zemi. Železnice rovněž zvýšila poptávku po kvalifikovaných pracovnících. Do konce 19. století bylo více než 70 % z celkového objemu zboží přepravováno pomocí železnice. Spolu s rozvojem železnic začal rozvoj vodní dopravy. Pokud v roce 1860 Rusko mělo asi 400 říčních parníků, v roce 1890 se tento počet zvýšil na 1500. Na začátku 20. století železnice nesla hlavní podíl průmyslové výroby v zemi. Vodní doprava byla relativně levnější než vlak [Хромов, 1988: 35].

Rozvoj tržní ekonomiky vedl vládu k provedení reformy struktury státního řízení, jejichž cílem bylo proměnit feudální monarchii v buržoazní politický systém, aby bylo Rusko schopno přizpůsobit se novým ekonomickým podmínkám. Jednou z nejdůležitějších byla reforma místní samosprávy, známá jako reforma *Zemstva*. 1. 1. 1864 byl vydán příkaz o provinčních a okresních institucích zemstva, v souladu s nímž byla vytvořena beztřídní volená místní vláda - *zemstvo*, které bylo voleno všemi třídami na dobu tří let. Zemstva se skládala z regulačních orgánů (okresní a zemský sněm) a výkonných orgánů (okresní, krajské). Pravomoci zemstev nebyly hodně početné. Jejich působištem byly místní problémy: staraly se o místní dopravu, školy, nemocnice chudobince. Presto byl jejich podíl na povynesení všeobecné kulturní úrovně ruského venkova významný. Navíc, největšího úspěchu dosáhla zemstva ve školství. Počet lidových škol díky zemstev zvýšil se na skoro 23 000.

Od roku 1864 začala soudní reforma, která vedla k založení beztřídního soudu a také jednotného systému soudních institucí na základě formální rovnosti před zákonem všech sociálních skupin. Carský úkaz sliboval odstranění průtahu a přemíry instancí. Zavedení beztřídního soudu znamenalo

omezení autokracie. Také byla provedena reforma vzdělávání (1863-1869). Roku 1863 byla obnovena univerzitní autonomie (ale studenti se organizovat nesměli). Zřetelným záměrem byla snaha vyhnout se ve výuce aktuálním společenským otázkám. Kromě toho byly v tomto krátkém časovém období také provedeny vojenské reformy (1864-1865) a řada dalších změn v různých oblastech státu a společnosti. Navzdory tomu, že reformy Alexandra II. měly liberální a progresivní charakter, začaly se v ruské společnosti objevovat extremistické a revoluční skupiny, které měly za cíl zabít cara. Po několika pokusech o atentát byl Alexander II. zavražděn v Petrohradě 1. 3. 1881 [Švankmajer, 1995:261-263].

Hlavním rysem hospodářského života byl po reformách v Rusku rychlý rozvoj tržní ekonomiky. I když tento proces začal ještě v době nevolnictví, reformy druhé poloviny 19. století posunuli zemi na novou sociální a ekonomickou úroveň. Reformy Alexandra II. rozbily feudální vztahy nejen na venkově, ale také v celé ekonomice. Dokončily průmyslovou revoluci, a napomohly vytvoření nových sociálních skupin, které jsou typické pro tržní hospodářství.

Konkrétnější otázky rozvoje hospodářství a industrializace budou rozebrány v další kapitole této práce.

2. Rozvoj tržního hospodářství a formování tržních institucí v Rusku ve druhé polovině 19. století a na začátku 20. Století

V této kapitole budu se zabývat formováním a rozvojem tržního hospodářství v Ruském impériu. Pokusím se především popsat jednotlivé složky tržního systému a také historické události, které měly přímý vliv na vývoj tohoto systému.

Jak už bylo předem řečeno, základní charakteristikou industrialismu podle Giddense je „používání neživých zdrojů materiální síly ve výrobě zboží, jež je spojeno s ústřední úlohou strojů ve výrobním procesu“ [Giddens, 2010: 55]. V této části zkusím přesněji popsat, jak vypadal celý výrobní proces a jeho jednotlivé složky v Rusku po reformách ve druhé polovině 19. století.

V 80. letech 19. století byla v Rusku průmyslová revoluce v podstatě dokončena. Progresivní vývoj strojů a technologií a růst produktivity způsobily hluboké změny v odvětvovém a regionálním rozložení výrobních sil.

3.1 Rozvoj železniční dopravy a budování železnic

Hovoříme - li o jednotlivých složkách industrialismu, musíme začít především rozvojem dopravy a budováním železnic. Proč je to tak důležité? Především proto, že jak již bylo zmíněno výše, Rusko mělo obrovské, rozsáhlé teritorium, jednotlivé části však nebyly všude navzájem propojené. Přesto byla v posledních letech 19. století provedena rozsáhlá železniční stavba, v roce 1900 bylo postaveno více než 22.000 km železnic, tj. více než v předchozích dvaceti letech dohromady. Výsledkem byla první rozsáhlá železniční síť s centrem v evropské části Ruska, v Moskvě, která byla rozdělena do čtyř hlavních, vzájemně propojených složek železnic: Moskevské, Baltské, Azovské a Západní. Moskevský železniční uzel se stal hlavním centrem ruské železniční sítě a čítal 18 linek v délce 8000 km Vytvoření železniční sítě v těžebním

regionu jižního Rusko mělo zásadní význam pro rozvoj kapitalistické ekonomiky Ruska. Železniční síť v jižní oblasti těžby byla vytvořena v několika etapách. Na začátku 19. století mělo Rusko druhou nejdelší síť železnic ve světě [Тимошина, 2002:153]. Vytvoření první železniční sítě v Rusku proměnilo stavbu železnic a železniční výrobu v jedno z nejdůležitějších odvětví společenské výroby, na její úrovni rozvoje a organizace, technologie a ekonomiky se stal závislý celý komerční a průmyslový život a kapitalistický rozvoj země. Intenzivní výstavba železnic podnítila rozvoj jiných průmyslových odvětví (především těžkého průmyslu). V tabulce 2. je představena informace o rozvoje železniční sítě v Rusku v druhé polovině 19. století.

Tabulka 2. Budování železnic

Table 9-3 *Russia: Comparative Length of Railways, 1860, 1880, and 1900, in Percentages*

Regions	1860	1880	1900
World rail length (km)	106,311	357,395	749,793
Percentages	100.0	100.0	100.0
Europe minus Russia	46.7	37.9	28.4
Great Britain	13.7	7.0	4.0
France	8.9	6.6	4.9
Germany	10.9	9.1	6.9
Russia	1.0	5.0	5.9
North America	49.5	45.5	45.4
Rest of the world	4.1	15.7	26.4

Source: Léon, Pierre, *Histoire économique et sociale du monde*, Vol. 4, *op. cit.*, p. 148.

Zdroj: Spulber, N. 2003. *Russia's Economic Transitions*.

Mimo to měl železniční průmysl také své negativní stránky. Již v roce 1857 byla vytvořena Generální společnost ruských železnic, jejíž zakladatelé byli velcí bankéři Stieglitz, S. Frenkel, atd. Hlavním cílem této společnosti bylo urychlení výstavby železnic pomocí mezinárodního bankovního kapitálu

[Spulber, 2003: 68-69; Тимошина, 2002: 148-153]. Kromě toho byl pro podporu železniční stavby založen v roce 1867 železniční fond, který v sobě zahrnoval výnosy z prodeje Aljašky, později do něj byly přidány prostředky ze zahraničního umístění akcií ruských železnic. Stát se snažil co nejvíc podporovat železniční průmysl. Ministerstvo financí poskytlo významný přínos soukromému kapitálu a garantovalo obchodníkům roční výnos 5%. To často vedlo ke zneužívání, například byly postaveny železnice, které neměly ekonomické nebo jiné hodnoty. Povolení k jejich výstavbě poskytovaly za vysoké úplatky osoby blízké k Alexandru II.

Jak bylo zmíněno výše, železniční průmysl podporoval rozvoj a růst dalších průmyslových odvětví, která měla velký dopad na celý industriální vývoj země.

3.2 Rozvoj průmyslových odvětví

Úroveň ruského průmyslu vzrostla na nejvyšší míru ve světě. Obecně řečeno, růst průmyslové výroby se v zemi více než zdvojnásobil a výroba kapitálového zboží vzrostla téměř třikrát.

Mezi novými odvětvími průmyslu se objevila těžba a zpracování ropy, které byly nejrychleji se rozvíjejícími, a to zejména v okrese Baku (dnešní Ázerbájdžán). Zpočátku zde existoval systém pronájmů ropných vrtů na určité období. Od roku 1872 začala být ropná pole v dlouhodobém pronájmu. Ve stejné době začalo zavádění nových technických zařízení pro vrtání a čerpání ropy pomocí parních strojů. To umožnilo zvýšit produkci ropy od roku 1870 do roku 1890 ze 17 na 243 mil. pudů, tj. 140 krát. Na konci 19. století se produkce ropy zvýšila na 633 pudů, díky čemuž se Rusko podle tohoto ukazatele dostalo na světový vrchol. Z ropných produktů měl nejvyšší poptávku petrolej pro domácí spotřebu. Olej a benzín byl v průmyslu a dopravě používán v malých množstvích [Грегори,2003:33; Кудров,2007: 68-70].

Charakteristickým rysem tohoto období byl rychlý rozvoj rozptýlené manufakturní výroby. Část zpracovatelského průmyslu "přesídlila" na venkov, kde existovala levná pracovní síla. Rolníci se široce podíleli na různých oblastech průmyslu, v nichž se později vytvořily velké průmyslové podniky. Tímto způsobem ve středním Rusku vznikly továrny a výrobní města jako například Orehovo - Zuevo, Pavlovský Posad, Gus Chrystalný a další , v nichž na konci 19. století žilo a pracovalo skoro 50 % všech průmyslových dělníků. Spolu s hlavními průmyslovými centry v centrální části Ruska se rozvíjely nové typy malých průmyslových odvětví, která byla spojena s velkými továrnami dělbu práce. V tabulce 3. jsou uvedené data o rozvoje podniků v různých průmyslových odvětvích.

Tabulka 3. Průmysl

Table 5-2 *Russia: The Industrial and Mining Enterprises and Their Workforce in 1887 and 1897^a*

Industries	1887			1897		
	Industries	Workforce	Percent	Industries	Workforce	Percent
Textile materials	2,848	399,178	30.3	4,449	642,520	30.6
Mining/ smelting	2,656	390,915	29.7	3,412	544,333	25.9
Metalware	1,377	103,300	7.8	2,412	214,311	10.2
Chemicals	588	21,134	1.6	769	35,320	1.7
Ceramics	2,380	67,346	5.1	3,413	143,291	6.8
Paper	242	19,491	1.5	532	46,190	2.2
Animal products	4,425	38,876	2.9	4,238	64,418	3.1
Foodstuffs	14,508	205,223	15.6	16,512	255,357	12.2
Woodworking	1,093	30,703	2.3	2,357	86,273	4.1
All other	771	41,882	3.2	935	66,249	3.2
TOTALS	30,888	1,318,048	100.0	39,029	2,098,262	100.0

Note:

^a Excluding Finland.

Source: Tugan Baranovsky, M. I., *The Russian Factory in the 19th Century* (1898), transl. by Levin, A., and Levin, C. S., Homewood, IL, Richard D. Irwin, 1970, p. 273.

Zdroj: Spulber, N. 2003. *Russia's Economic Transitions*.

Od počátku druhé poloviny 19. století začaly v Rusku aktivně probíhat průmyslové výstavy. V roce 1829 byla v Petrohradě zahájena První všeruská průmyslová výstava, které se zúčastnily stovky ruských podnikatelů s různými výrobky. Až do samého počátku revoluce se takovéto výstavy konaly každé čtyři roky v různých městech země. Ve druhé polovině 19. století Rusko bylo stálým účastníkem světových výstav. Obvykle býval na těchto výstavách představován ruský textil, stroje, potraviny, šperky, výrobky z porcelánu a skleněné tovary, umělecké a řemeslné produkty, které často získávaly vysoká ocenění [Тимошина,2002: 137].

V nejsilnějších odvětvích ekonomiky a průmyslu začaly dominovat parní stroje a různá technická zařízení, například obráběcí stroje a mechanická zařízení, zejména pak ve zpracovatelském průmyslu. Mimo to se v letech 1875 až 1892 v Rusku zdvojnásobil počet parních strojů a jejich výkon se zvýšil více než třikrát. Během posledních desetiletí 19. století se objevila a začala růst odvětví jako například uhelný průmysl, těžba a rafinace ropy, výroba strojů, chemický průmysl atd.

V posledním desetiletí 19. století se v Rusku ve srovnání s rokem 1870 zdvojnásobil počet vyráběných lokomotiv, což umožnilo zcela opustit import ze zahraničí. Během 30 let byly postaveny velké strojírenské podniky (Nobelova továrna, Mechanický závod ve městě Perm atd.)

V letech 1909 - 1913 začal nový hospodářský růst, který měl velký dopad téměř na celou ekonomiku. Zvláště rychle rostla průmyslová výroba. Během tohoto období se celkový průměrný roční růst průmyslové výroby zvýšil o 9%. Výroba surového železa se zvýšila o 64 %, výroba oceli o 82 % [Gatrel, 1994: 51-55; Seton-Watson, 2004: 405-409].

3.3 Trh práce

Pozorovatelné změny vznikly na trhu práce. Před reformami většinou v továrnách pracovali nevolníci. Po roce 1861 byly všechny pracovní síly

svobodnými jedinci, kteří se od bývalých pracovníků výrazně lišili, měli například vyšší úroveň gramotnosti, protože práce od nich vyžadovala průmyslové dovednosti a znalosti různých zařízení. Kvalifikovaný personál byl potřebný zejména ve velkých továrnách a na železnici. Jeho počet se v letech 1865 - 1890 zvýšil ze 70 tisíc na 1432 tisíc lidí. Celkově žilo v Rusku na konci 19. století skoro 10 miliónů lidí pracujících v průmyslu. V tabulce 4. Jsou uvedena informace o počtu lidí, pracujících v průmyslu [Тимошина, 2002: 148-149].

Tabulka 4. Pracující v průmyslu.

Table 1-2 *Russian Empire^a: Rural, Urban, and Total Population,^b 1811–1914, in Thousands and Percentages*

Years	European Russia			Imperial Russia			European Russia urban population Percent	Imperial Russia urban population Percent
	Rural	Urban	Total	Rural	Urban	Total		
1811	39,020	2,785	41,805	40,983	2,802	43,785	6.6	6.4
1867	56,007	6,543	62,550	66,193	7,395	73,588	10.5	10.0
1897	81,378	12,065	93,442	101,541	14,696	116,237	12.9	12.6
1914 ^b	103,183	18,597	121,780	135,876	23,277	159,153	15.3	14.7

Zdroj: Spulber, N. 2003. *Russia's Economic Transitions*.

Dalším faktorem úzce spojeným s rozvojem průmyslu a industrializací byl nárůst městského obyvatelstva v posledních třech desetiletích 19. století. Na základě prvních sčítání lidu v roce 1863 čítalo městské obyvatelstvo přibližně 6 milionů lidí, v roce 1897, kdy proběhlo první všeobecné sčítání lidu, se už městské obyvatelstvo pohybovalo okolo 17 milionů lidí, tedy zvýšilo se 2,8 krát. Nejrychleji vzrost počet obyvatelů velkých měst (Kyjev, Riga, Oděsa, Varšava), která byla centry obchodu a průmyslu a nabízela více pracovních či

podnikatelských příležitostí. Tabulka 5. představuje počet velkoměst v Rusku na konce 19. Století [Seton-Watson, 2004: 405-409].

Tabulka 5. Velkoměsta

Table 1-5 *European Russia: Towns' Size and Number of Inhabitants in 1897*

Population in 1000	Number of towns	Inhabitants in 1,000	Percentages	
			Towns	Inhabitants
With more than 100	14	4,401.2	2.2	36.2
50–100	29	1,930.6	4.6	15.9
25–50	44	1,567.3	7.0	12.9
11–25	157	2,393.6	24.9	19.7
Less than 11	387	1,857.6	61.3	15.3
TOTAL	631	12,149.9	100.0	100.0

Source: Ryndziunskii, P. G., *Krest'ane i gorod v kapitalisticheskoi Rossii vtoroi poloviny XIX veka.* (Peasants and Towns in Capitalist Russia in the Second Half of the Nineteenth Century), Moscow, Nauka, 1983, p. 152.

Zdroj: Spulber, N. 2003. Russia's Economic Transitions.

V roce 1897 se počet obyvatel v Petrohradu pohyboval okolo 1,2 milionu, Moskva měla více než 1 milion obyvatel. Výrazně se též změnil tvar měst, objevily vícepodlažní budovy, tramvaje, pouliční osvětlení atd.

Tabulka 6. představuje přehled změn počtu městského a venkovského obyvatelstva v Rusku ve druhé polovině 19 století.

V této souvislosti je možno také zmínit první sčítání lidu na území celého Ruska v roce 1897, které bylo prvním a jediným celoruským sčítáním. Sčítáno bylo všechno obyvatelstvo bez Finů a bez chanátů Chiva a Buchara. Na jeho přípravě a realizaci se podílelo okolo 150 tisíc lidí [Švankmajer, 1995: 281]. Jeho výsledky jsou jedinečným zdrojem informací o předrevolučním Rusku. Sčítání lidu je možno považovat rovněž za součást reformy a nástroj pravidelné kontroly obyvatelstva Ruska.

Tabulka 6. Městské obyvatelstvo.

Table 9-4 *Russia: Comparative Town and Village Population, 1908–14, in Percentages*

Countries and regions	Town population	Village population
Russia	15.0	85.0
Euro-Russia	14.4	85.6
Caucasia	14.5	85.5
Siberia	11.9	88.1
Middle Asia	14.5	85.5
Great Britain	78.0	22.0
France	41.2	58.8
Germany	56.1	43.9
United States	41.5	58.5

Source: Rossiia 1913 . . . , op. cit., p. 23.

Zdroj: Spulber, N. 2003. *Russia's Economic Transitions*.

Součástí informací, které byly získány během sčítání, je informace o úrovni vzdělanosti obyvatelstva. Podle sčítání lidu z roku 1897 bylo gramotných pouze 24% obyvatelstva Ruska starších 9 let, což bylo způsobeno především tím, že v tuto dobu pouze polovina všech dětí ve věku 8 až 12 let pravidelně chodila do školy. V roce 1914 počet gramotných obyvatel vzrostl do 40%. Základní školy byly zřizovány místní vládou (*Zemstvo*), pravoslavnou církví nebo státem. Stejná situace byla také ve středoškolském a vysokoškolském vzdělání. Po revoluci v roce 1905 sněmovna (*Duma*) vynaložila značné úsilí pro zavedení povinné školní docházky. Rovněž došlo k pokroku v dostupnosti vyšších úrovní vzdělání, ale stále pouze malá část mladých lidí měla možnost a schopnost pokračovat ve vzdělání a přejít do dalšího stupně. Předškolní vzdělávání, jako například mateřské školky, a také vzdělávání pro dospělé na

státní úrovni vůbec neexistovalo (pouze v podobě soukromé iniciativy) [Pipes, 2004].

V roce 1915 ministr školství P. Ignatiev započal rozsáhlý program pro obnovu, proměnu a transformaci celého vzdělávacího systému Ruska. Reforma se týkala především středních škol a speciálního technického vzdělávání, které mělo nejvyšší význam pro rychlou a úspěšnou industrializaci Ruska.

3.4 Role osobnosti Sergeje Witteho ve formování kapitalistických tržních institucí

Zrychlený ekonomický růst byl do značné míry podpořen politikou nucené (centrálně podporované, tzv. industrializace shora) industrializace země, která byla primárně spojena se jménem Sergeje Witteho (1849-1915). Sergej Witte je jednou z nejvýznamnějších postav ruských dějin. Od roku 1892 až do roku 1903 byl Witte ministrem financí a měl možná největší vliv na formování moderního kapitalismu této doby. Witte věřil, že jen modernizace průmyslu a jeho rozvoj zabezpečí Rusku roli evropské mocnosti a zajistí mu právo spolurozhodovat ve světové politice a mít své sféry vlivu [Švankmajer, 1995:285].

Sergej Witte měl jasný plán pro hospodářský rozvoj až do počátku 20. století [Gatrell, 1994:93-94; Тимошина, 2002:156-158]. Mezi hlavní cíle plánu patřilo:

- dosáhnout úrovně průmyslového rozvoje rozvinutých zemí;
- zaujmout silnou pozici v obchodu s Východem;
- zajistit aktivní bilanci zahraničního obchodu.

Aby bylo tohoto cíle možno dosáhnout, rozpracoval Witte celou řadu ekonomických projektů, které podle jeho názoru měly přivést Rusko na vysoký stupeň vyspělosti. Nejvýznamnějšími z těchto projektů byly především:

1. Celní ochrana ruského průmyslu před zahraniční konkurencí

V rámci této politiky vláda rozpracovala a v roce 1893 přijala zákon o zvýšení celních tarifů na výrobky ze zahraničí. Výsledkem tohoto opatření bylo napětí a „celní válka“ mezi Ruskem a Německem, která následně vedla ke smlouvě o zvýhodnění obchodních podmínek pro Německo.

Politika celní ochrany na jedné straně podporovala rozvoj ruského průmyslu, ale zároveň na straně druhé byla značně obtížnou pro obyvatelstvo, které muselo zahraniční zboží kupovat draze.

2. Široké zapojení zahraničního kapitálu do ruské ekonomiky ve formě půjček a investic

Tento bod je jedním z důležitějších v celém ekonomickém systému Ruska. Během svého působení ve funkci ministra financí Sergej Witte aktivně podporoval širokou účast zahraničních investic v ruské ekonomice. Industrializace Ruska vyžadovala velké finanční prostředky a investice do průmyslu. Potřebné vnitřní zdroje však Rusko nemělo, zahraniční investoři tak měli pomoci vyřešit problém financování zrychleného rozvoje domácího průmyslu.

Zahraníční investice byly především směřovány do železničního stavebnictví, těžkého průmyslu a bankovního systému. Zahraníční podnikatelé exportovali suroviny a zároveň importovali stroje, zařízení a další spotřební zboží. Ruská vláda se snažila co nejvíce podporovat zapojení Ruska do celosvětového obchodu, což však bylo spojeno s celkovou slabostí Ruska v oblasti zahraničního obchodu v této době. V ruském exportu převládaly suroviny a polotovary. Teprve od roku 1890 přišlo vložení zahraničního kapitálu do oblasti průmyslové výroby a městské dopravy. Je třeba poznamenat, že ruská vláda měla zahraniční průmyslové podniky pod přísnou kontrolou. Zahraníční kapitál přicházel do Ruska formou přímých investic, státních půjček a prostřednictvím

prodeje cenných papírů na burze v Evropě. Od roku 1890 zahraniční investice přicházely do Ruska především z Francie, Velké Británie, Německa a Belgie. V tabulce 7. nalezneme představené údaje o zahraničních investicích do různých odvětví ruského průmyslu [Грегори, 2003: 37-38; Тимошина, 2002: 158].

Tabulka 7. Zahraniční investice v ruském průmyslu

Fields	France	G. Britain	Germany	Belgium	U.S.	All others ^a	Total	Percent
Industries								
Mining & metallurgical	317.1	307.7	73.5	116.9	—	19.1	834.3	37.2
Machinery & metal working	158.4	28.0	87.2	47.2	60.9	11.0	392.7	17.5
Textile	57.1	69.7	45.5	9.3	—	9.6	191.2	8.6
Chemicals	31.6	1.4	31.5	11.2	1.2	6.6	83.5	3.7
Paper	1.0	4.3	23.6	—	—	2.5	31.4	1.4
Woodworking	5.3	10.7	0.3	0.6	—	8.8	25.7	1.2
Mineral products	5.0	—	0.9	11.4	—	2.2	19.5	0.8
Foodstuffs	5.7	18.9	9.6	0.7	—	2.4	37.3	1.7
Animal products	0.4	10.0	2.1	1.9	—	—	14.4	0.6
Finance, trade, public service								
Banks	113.3	25.7	84.7	2.5	—	11.0	237.2	10.6
Insurance	1.0	0.9	3.0	—	1.0	2.8	8.7	0.3
Trade	3.5	8.2	2.8	—	54.6	11.6	80.7	3.6
Transport	1.5	0.6	6.0	10.5	—	8.0	26.6	1.2
Municipal public service co.	30.8	21.4	70.9	109.4	—	26.9	259.4	11.6
GRAND TOTAL	731.7	507.5	441.6	321.6	117.7	122.8	2,242.9	100.0
PERCENT	32.6	22.6	19.7	14.3	5.3	5.5	100.0	

Note:

^a Swiss, Swedish, Danish, Austrian, Italian, Norwegian, and Finnish investments.

Sources: Based on Eventov, L. Ia., *Inostrannye kapitally v. Russkoi promyshlennosti*, op. cit., p. 95; Crihan, Anton, *Le Capital Étranger en Russie*, op. cit., p. 249.

Zdroj: Spulber, N. 2003. *Russia's Economic Transitions*.

Od počátku 20. století v Rusku stále narůstal počet zahraničních firem. V období mezi lety 1869 - 1896 zde bylo registrován 71 podniků v zahraničním vlastnictví, ale už na počátku 20. století bylo podle oficiálních údajů v Rusku 136 podniků, vytvořených zahraničními podnikateli. Do roku 1914 v Rusku existovalo více než 300 zahraničních podniků, z nichž 170 bylo založeno v období mezi lety 1901 - 1913.

3. Hromadění vnitřních zdrojů financování prostřednictvím státního monopolu na alkohol a zvyšování nepřímých daní.

Všechny tyto cíle by měly být dosaženy pomocí neomezené účasti státu v ekonomice v rámci stabilní autokratické moci. Právě zde je velice důležité připomenout, že podle Giddensové teorie moderního rozvoje kapitalismu jedním z prvních předpokladů úspěšného fungování kapitalistické společnosti je to, že „ekonomika je značně oddělená, či „izolovaná“, od ostatních oblastí společnosti, zvláště od politických institucí“ [Giddens, 2010: 56].

Jako krátké shrnutí k celkové strategii Segeje Witteho můžeme dodat, že jeho politika byla kombinací protekcionismu a zároveň podpory přílivu zahraničního kapitálu. Na jedné straně měla jeho politika pozitivní dopad na rozvoj ekonomiky Ruska. Na straně druhé sociální důsledky jeho reformy byly tíživé. Kvetla korupce, rychle se hloubil příkop mezi chudinou a boháči a blížil se sociální střet [Тимошина, 2002: 135, Švankmajer, 1995:286].

3.5 Systém bankovníctví

Další důležitá složka tržního systému je systém bankovníctví. Bankovní systém představuje soubor různých typů bank a bankovních asociací v jejich vztahu a interakci. Hlavními typy jsou komerční banky, zemědělské banky, družstva atd. Celkově systém bankovníctví během reformy zažil řadu zásadních změn. Potřeby kapitalistické modernizace ekonomiky určující vlastnosti kreditního systému se v Rusku objevily ve druhé polovině 19. století. Na počátku první světové války v zemi existoval dvoustupňový bankovní systém, který kreditoval různorodá odvětví ekonomiky. Dvoustupňový bankovní systém znamená, že existovala Státní banka, která byla hlavní bankou a které byly podřízené ostatní banky [Ананьич, 2006: 215-218].

V centru tohoto systému stála Státní banka, která byla založena v roce 1860 a byla přímo podřízená ministru financí. Státní banka byla největší bankou Ruska.

Státní banka akumulovala peněžní zdroje prostřednictvím široké sítě poboček (v roce 1914 měla Státní banka 136 poboček a kanceláří) a pomocí užívání prostředků státní pokladny financovala ve velkém měřítku národní ekonomiku (banka rozšířila tzv. přetěžování půjčky ve formě zvýhodněných půjček pro komerční a průmyslové podniky). Zvláště aktivně se Státní banka v období před první světovou válkou podílela na financování obchodu a dodávání prostředků soukromým komerčním bankám [Barnett, 2004: 30].

Kromě Státní banky ve druhé polovině 19. století začal rozvoj komerčních bank a jiných kreditních organizací, které plnily funkci bank. Komerční banky poskytovaly úvěry a kredity pro podporu a rozvoj průmyslu, obchodu a zemědělství částečně prostřednictvím peněžního kapitálu mobilizovaného ve formě vkladů a také pomocí vydávání vlastních akcií a dluhopisů.

Hlavními bankovními centry Ruska byla na začátku 19. století města Petrohrad (13 bank), Moskva (7 bank), Varšava (5 bank), Riga (3 banky) a Oděsa (2 banky). Banky v Petrohradě a Moskvě tvořily dvě velké bankovní skupiny a byly široce podporované vládou. Od konce 19. století byly největší banky v Rusku úzce spojeny s evropskými bankami: v roce 1914 existovalo celkem 17 zahraničních poboček ruských bank, včetně pěti v Paříži a tří v Londýně a Berlíně [Gregory, 1982:192].

Hromadné zřizování komerčních bank začalo po roce 1871, kdy ministerstvo financí změnilo pravidla kreditování. V období mezi roky 1871 - 1873 bylo založeno 48 komerčních bank. Rozvoj úvěrových vztahů značně přispěl ke zintenzivnění hospodářství a industrializace Ruského impéria, výrazně se zvětšila zlatá rezerva státu, těžba zlata, ropy, uhlí atd. [Ананьич, 2006: 21-26, 31-40].

Výsledky vývoje úvěrových institucí ukazují, že bankovní politika vlády Ruského impéria na konci 19. a na začátku 20. století značně přispěla k ekonomickému rozvoji země.

Kvůli nerozvinuté legislativě v oblasti financí a kreditování mohl téměř každý velký obchodní dům kreditovat podnikatele a soukromé osoby. Zároveň však mladí podnikatelé prakticky neměli šanci dostat úvěr na podporu vlastního podniku, což bylo závažnou překážkou pro rozvoj podnikání. Co se týče systému bankovníctví, můžeme říci, že i přesto, že je rozvoj bankovního systému jedním z nejdůležitějších bodů ve formování tržní ekonomiky, nebyl v Rusku tento rozvoj úplně bezproblémový. Existovala řada překážek, které výrazně zpomalily tento proces, byl to především tlak a kontrola shora, problém nízké míry nadprodukce a akumulace domácího kapitálu.

3.6 Zemědělství a systém soukromého vlastnictví půdy

Posledním bodem, který je důležité zmínit v souvislosti s rozvojem kapitalismu, je zemědělství a s ním spojený systém osobního vlastnictví a jeho rozvoj v druhé půlce 19. století. Největší pozornost bych chtěla věnovat předmětu soukromého vlastnictví v agrárním sektoru, zaprvé proto, že po zrušení nevolnictví v roce 1861 rolníci získali právo soukromého vlastnictví, což výrazně ovlivnilo celý systém, zadruhé, protože Ruské impérium, jak bylo řečeno, mělo ohromnou rozlohu a velké množství volné půdy [Грегори, 2003:33].

Přestože se Rusko během 19. století pokusilo vytvořit na tu dobu industriální a moderní stát, zůstávala země agrárním státem. Především je třeba zmínit, že pozůstatky nevolnictví, které přetrvaly po roce 1861, bránily rozvoji tržních vztahů v zemědělství. Mnozí rolníci zažili velké problémy kvůli tomu, že nemohli volně jednat se svými příděly (prodat nebo odkázat), stejně jako nemohli vést svou domácnost tak, jak chtěli. Rozvoj zemědělství šel velmi

pomalou a s velkými obtížemi a překážkami. Přesto v posledních desetiletích 19. století začaly tržní vztahy pomalu pronikat do zemědělského sektoru, a to z několika důvodů:

- došlo k sociální diferenciaci rolnictva
- změnila se celková podstata a orientace ekonomiky
- zvýšila se tržní orientace specializovaných domácností a regionů

Sociální diferenciaci rolnictva byla jedním z nejdůležitějších faktorů při formování tržních vztahů. Již od roku 1880 se začala formovat nová třída středních a bohatých rolníků, kteří se nazývali kulaci. Kulaci využívali mezdní práce, vedli svou vlastní podnikatelskou domácnost a posílali velké množství výrobků na trh, čímž zvyšovali ziskovost svého podnikání. Formování vrstvy bohatých rolníků přispívalo ke zvýšení a stabilizaci poptávky zemědělských strojů, hnojiv, semen a čistokrevného dobytka, což také mělo vliv na tržní ekonomiku celého Ruska, protože nárůst poptávky vedl k rozvoji různých průmyslových odvětví.

V zemědělství se začala jasněji projevat povaha tržní ekonomiky. V tomto případě obrat na trhu zahrnoval nejen zemědělské produkty, ale i další oblasti agrárního sektoru a svobodné námezdní práce. Jasněji se formovala podoba regionální specializace ve výrobě obchodovatelného obilí, lnu, cukrové řepy a živočišných produktů, které také přispěly k rozvoji obchodních vztahů mezi regiony [Грегори, 2006: 32-37, Seton-Watson, 2004: 506-515].

3.7 Vliv zahraničně - politických událostí na reformy

Začátek 20. století je v Rusku těsně spjat s reformami agrární sféry a jménem Petra Stolypina. Nejprve však představme dvě důležité události, které se odehrály v Rusku na začátku 20. století, a výrazně ovlivnily rozhodnutí a události, které následovaly poté.

První velká událost, kterou se budu zabývat, je porážka Ruska v Rusko - japonské válce v letech 1904-1905. Poražené Rusko se zřeklo území Port Arthuru a jižní části ostrova Sachalin a uznalo dominanci Japonska nad Koreou. Důsledkem prohrané války byly velké lidské a materiální ztráty. Výroba ve všech odvětvích průmyslu (kromě vojenského) během válečného období klesala, což vedlo k růstu cen a ekonomické krizi. Všechny tyto faktory vedly k nárůstu nespokojenosti občanů a odhalení hospodářské a vojenské slabosti samoděržaví po celém Rusku. V historické literatuře existuje názor, že Rusko-japonská válka byla rozhodujícím faktorem pro další událost, která následovala krátce po ní a o které budu dále hovořit [Barnett, 2004: 38, Lieven, 2006: 586-588].

Druhý nejdůležitější bod, který určil následující vývoj dějin, je První ruská revoluce roku 1905.

Jak už bylo řečeno výše, konec 19. století a začátek 20. století byl obdobím pro celé Rusko značně rozporným. Na jedné straně zde byl rychlý rozvoj průmyslů, kapitalismu a celková industrializace a modernizace země jako výsledek reforem druhé poloviny 19. století. Na straně druhé existovalo uvnitř státu velké množství sociálních, politických a také ekonomických protikladů. Mezi těmito protiklady byly nejvýznamnějšími a nejdůležitějšími:

- Rusko zůstalo zemí, která neměla rozvinutou demokracii a ústavu, byl nedostatek garancí v oblasti lidských práv, což vedlo ke vzniku a rozvoji protivládních a opozičních politických stran a hnutí.
- Zrušení nevolnictví a další reformy rolnictva vedly ke vzrůstu sociálního napětí na venkově, protože velká část rolníků neměla dostatek půdy.
- Rusko, jak bylo řečeno výše, bylo mnohonárodnostním státem, v němž postavení neruských národů bylo nesmírně obtížné [Тютюкин, 1996: 41-44].

3.8 Vnitropolitické souvislosti ekonomických reforem na počátku 20. století

Rozpor mezi rychlým rozvojem kapitalismu a výše uvedenými nedostatky vedl k nespokojenosti buržoazie a také proletariátu. Kromě toho byla posilujícím faktorem, který urychlil začátek protestů, ekonomická krize roku 1903. Všechny tyto aspekty a události spolu s válkou, kterou jsem již zmínila, vedly k první revoluci. Začátkem revoluce se stala Krvavá neděle (masakr poklidné demonstrace dělníků v Petrohradě) 9. ledna roku 1905. V létě roku 1905 byl založen Ruský rolnický svaz. Hlavním požadavkem Svazu byl převod pozemků a půdy do vlastnictví celého národa. Dalšími požadavky byly svržení samoděržaví a vytvoření demokratické republiky, odstranění třídního systému a statkářstva.

Během října a listopadu roku 1905 proběhla povstání v Kyjevě, Varšavě a jiných velkých městech. 17. října 1905 car podepsal manifest, ve kterém ruští občané obdrželi více občanských svobod, jako například svobodu projevu, tisku, shromažďování a sdružování. Bylo deklarováno vytvoření jediné národní vlády ministrů. Manifest ovlivnil další vývoj událostí, snížil revoluční napětí liberálů a pomohl vytvořit politické strany. Avšak vyhlášení manifestu nevedlo k ukončení revolučních hnutí. Moskevská stávka se rozšířila do celé země a v říjnu se rozvinula do všeruské politické stávky. V říjnu 1905 stávkovaly přes 2 miliony lidí. V roce 1906 - 1907 stávky, rolnické hnutí a povstání v armádě a námořnictvu pokračovalo. Vláda však začala používat brutálnější represe a postupně získala zpět kontrolu nad státem [Тютюкин, 1996: 41-47, Lieven, 2006: 631-636].

Neúspěšná revoluce ukázala caru nespokojenost, která v zemi panuje. Car se pokusil o taktický ústupek říjnovým manifestem, kterým slíbil lidu občanská práva a zákonodárné shromáždění, které by vzešlo z voleb, ale zároveň předpokládal, že by ústupky mohly být vzaty zpět, jakmile by si stát potřeboval

upevnit své mocenské postavení. Říjnový manifest rozštěpil opoziční skupiny a revoluce ochabla. Armáda mohla starý pořádek zavést silou. Existence Dumy (lidové shromáždění) měla vzbuzovat zdání, že jde o konstituční monarchii. Ve skutečnosti však vládnul car stále autoritativně, protože důležitá rozhodnutí, jako například vojenská a dvorní, nebyla Dumou vůbec projednávána. Car měl, stejně jako šlechtou obsazená horní sněmovna, právo veta pro zákony, které Duma projednala a schválila.

Revoluční události let 1905 - 1907 měly velké negativní dopady na ekonomiku Ruského impéria: obchodní činnost ochabla, značně se snížil peněžní a zbožní obrat. Kvůli stávkám klesla průmyslová výroba, byla zničena velká část majetku, jako jsou průmyslové a železniční budovy, a infrastruktura. Po celé zemi byly zničeny hospodářské budovy a továrny. Kromě toho poklesly investice v ekonomice, vklady ze soukromých bank byly převedeny do zahraničí [Barnett, 2004: 32-37].

Jak již bylo zmíněno výše, jedním z výsledků revolučních událostí roku 1905 bylo založení zákonodárního orgánu, Dumy. První volby proběhly v březnu a dubnu roku 1906. Duma pracovala pouze 72 dnů a během této doby poslanci nedokázali přijmout jakýkoli zákon, pouze se do nekonečna účastnili politických debat. Poslanci z kadetů a trudovici požadovali velmi radikální přístup k statkářskému hospodaření, což však bylo nepřijatelné pro statkáře. Car si byl vědom, že Duma nemůže uspokojit národ, ba naopak zvyšuje napětí ve společnosti, a proto byla první Duma po dvou měsících rozpuštěna.

V únoru roku 1907 se konaly volby do druhé Státní dumy. Zvolené složení bylo levicové: 43 % poslanců bylo představiteli socialistické strany. Tito poslanci měli ještě striktnější požadavky: plné a bezodkladné zbavení statkářů jejich pozemků a převedení všech pozemků a celého půdního fondu do veřejného vlastnictví. Nadměrná politizace činnosti byla příčinou rozpuštění Dumy za 102 dny, 3. června 1907 [Seton-Watson, 2004: 613-627; Švankmajer, 1995: 298-301].

V tabulce 8. jsou uvedeny výsledky všech voleb do Dumy.

Tabulka 8. Výsledky voleb do Dumy

Party	First Duma	Second Duma	Third Duma	Fourth Duma
Russian Social Democratic Party	18 (Mensheviks)	47 (Mensheviks)	19 (Bolsheviks)	15 (Bolsheviks)
Socialist-Revolutionary Party	–	37	–	–
Labour group	136	104	13	10
Progressist Party	27	28	28	41
Constitutional Democratic Party(Kadets)	179	92	52	57
Non-Russian National Groups	121	–	26	21
Centre Party	–	–	–	33
Octobrist Party	17	42	154	95
Nationalists	60	93	26	22
Rightists	8	10	147	154
TOTAL	566	453	465	448

Třetí Státní дума fungovala po celé své funkční období (1907-1912) a její činnost byla velmi plodná. Poslanci během této doby projednali a schválili více než dva tisíce zákonů. Spolu s drobnými otázkami se Duma zabývala nejdůležitějšími problémy Ruska, které měly být řešeny, aby se zabránilo ohrožení novými revolučními hnutími. Mezi tyto nejdůležitější otázky patřila agrární reforma.

Zdroj (tabulka): Hosking, 1973. *The Russian constitutional experiment. Government and Duma, 1907-1914*

3.8 Shrnutí k politickým důsledkům ekonomických reforem do roku 1905. Stolypinovy reformy a jejich význam

Veškeré aktivity Dumy byly přímo spojeny se jménem Petra Stolypina. Stolypin (1862-1911) patřil k nejvýznamnějším osobnostem ruských moderních dějin. V roce 1906 byl carem Mikulášem II. Pjotr Stolypin jmenován na post ministerského předsedy ruské vlády a stál před nesmírně obtížným úkolem obnovit pořádek a klid v zemi, která stala na prahu občanské války. Konzervativnější složení Druhé a především Třetí Dumy Stolypinově vládě zaručovalo lepší kooperaci s Dumou, což vedlo k relativní stabilitě ruské politické scény. Stolypinovy zkušenosti s politickou správou Ruska, znalost hospodářských a sociálních poměrů země přispěly k tomu, že po roce 1906 Stolypinova vláda navrhla zavedení agrárních reforem, které měly Rusko na jedné straně zmodernizovat a na druhé straně zabránit dalšímu revolučnímu výbuchu. Kromě toho masová účast rolnictva v revoluci 1905-1907 donutila vládu znovu a neodkladně přistoupit k řešení agrárních problémů v Rusku. Nejdůležitější reformou v této době se stala slavná rolnická pozemková reforma, známá také jako agrární reforma [Кудров,2007:78-79, Švankmajer, 1995:296].

Jak již bylo zmíněno v první části, po zrušení nevolnictví byli rolníci rozděleni do obščin. Obščina vlastnila půdu a rozdělovala odpovědnost a půdu mezi rolníky.

Cílem Stolypinovy reformy bylo vytvoření třídy bohatých rolníků. Stolypin se snažil o likvidaci obščiny a její privatizaci s cílem zavést do Ruska kapitalistickou formu zemědělské výroby, soukromé zemědělce a soukromé vlastnictví půdy, která by tak nebyla kontrolována a distribuována obščinou, a rozšířit tržní hospodářství v agrárním sektoru ekonomiky. Tento proces probíhal nejintenzivněji v letech 1908 - 1909, kdy obščinu opustil více než jeden milion domácností. Významnou úlohu při provádění agrární reformy hrála Rolnická banka, která měla právo kupovat pozemky statkářů a prodávat je rolníkům. Prodej pozemků mohl být prováděn pouze prostřednictvím Rolnické banky, která financovala celý proces. Pro tyto účely rolníci dostávali úvěry na dobu 55 let. V Rusku se rozšířily různé typy úvěrů: agrikulturní, hypotéční, hospodářský atd.

Zvláštní místo ve Stolypinové agrární reformě měla přistěhovalecká politika. Pro usnadnění sociálního napětí a zabránění úpadku chudých rolníků vláda podporovala přesídlení obyvatel z evropské části Ruska na Dálný východ, Sibiř a Altaj. Celkem během období let 1906 - 1914 let přistěhovalci získali k dispozici více než 31 milion akrů půdy. Více než tři miliony lidí se přestěhovaly do nových regionů. Přistěhovalci výrazně přispěli k vývoji těchto obrovských prostorů. Vláda pro přistěhovalce stanovila výhodné podmínky pro přestěhování a usazování na novém místě. Přistěhovalci se však často setkávali s velkými potížemi, například existoval nedostatek finanční podpory od státu. Cestování po železnici bylo organizováno špatně, kromě toho se vyskytovaly domácí spory s místním obyvatelstvem. Více než půl milionu lidí se vrátilo zpátky do centrálních regionů Ruska [Тимошина, 2002:170-173].

Celkem v období provedení agrární reformy Rusko učinilo značný pokrok v rozvoji zemědělského sektoru. Orná půda a úrodnost se zvýšily o cca 10%.

Produktivita výroby u pšenice za první desetiletí 20. Století vzrostla o více než 20% a žito o více než 10% [Seton-Watson, 2004: 613-627; Švankmajer, 1995: 298].

Značné změny proběhly na venkově. Prostřednictvím Státní banky začal rychlý růst úvěrových a teprve potom výrobních, obchodních a spotřebních družstev. Na začátku roku 1915 v Rusku existovalo okolo 30 tisíc družstev (druhý nejvyšší počet v Evropě hned po Německu). Rolníci měli nárok na veškerou podporu prostřednictvím pronájmu agrotechnických strojů a zařízení. Všude se objevovaly kurzy a školení nových metod farmářského řízení, byly vytvořeny zemědělské stanice, referenční laboratoře a demonstrační farmy (sady, zahrady, skleníky a včelíny) [Seton-Watson, 2004: 634, 654-655].

Celkově však v zemi nebyl vyřešen problém hladu a relativního přelidnění. Zemědělství sice zůstalo velmi extenzivním, jeho efektivita byla nízká. Pjotr Stolypin stihnul provést tuto reformu jen částečně. V celé řadě ruských regionů se pokusy o privatizaci ruského zemědělství setkávaly s konzervativní opozicí v řadách samotného rolnictva, které trvalo na staleté existenci instituce obščiny. Pro rychlé realizování agrární reformy Rusko nemělo vhodný materiál a finanční základnu.

Můžeme nicméně s jistotou říci, že agrární reforma urychlila rozvoj tržního hospodářství, protože byl během ní zaznamenán prudký růst zemědělské výroby, zvýšená poptávka zemědělských strojů, hnojiv a spotřebního zboží. Tato poptávka vedla ke zvýšení výroby v různých odvětvích ekonomiky. Celkem reforma posílila ekonomický růst Ruska před první světovou válkou a dala základy pro vznik moderního zemědělství. Tabulka 9. představuje srovnání vývoje průmyslu a zemědělství v Rusku (a jiných státech) v roce 1861 a 1913 [Barnett, 2004: 36-37,].

Tabulka 9. Vývoj průmyslu a zemědělství.

TABLE 2.2 Industry and Agriculture: Russia and Other Countries, 1861 and 1913

	Crude steel: 1000 metric tons	Pig iron: 1000 metric tons	Coal: million metric tons	Rail lines: 1000 km	Grain output: 1000 metric tons	Raw cotton: 1000 metric tons
1861						
Russia	7	320	0.38	2.2	41,500	43.0
UK	334	3,772	85.0	14.6	NA	456.0
France	84	967	9.4	9.6	26,220	110.0
Germany	143	592	18.7	11.5	28,706	74.0
USA	12	830	13.3	50.3	39,318	213.0
Netherlands	NA	NA	NA	0.34	292	3.6
Norway	NA	0	NA	0.07	802	NA
Sweden	0	170	0.03	0.57	1,265	7.7
Italy	0	27	0.03	2.8	6,455	12.0
Spain	NA	67	0.35	2.9	NA	27.0
Austria-Hungary	22	315	2.5	3.2	20,745	44.0
1913						
Russia	4,918	4,641	36.1	70.2	123,000	424
UK	7,787	10,425	292.0	32.6	8,948	988
France	4,687	5,207	40.8	40.7	30,870	271
Germany	17,609	16,761	277.3	63.4	85,445	478
USA	31,800	34,700	517.0	400.0	146,000	1,458
Netherlands	NA	NA	1.9	3.2	3,686	36
Norway	0	NA	NA	3.1	1,076	NA
Sweden	591	730	0.36	14.3	4,979	22
Italy	934	427	0.7	18.9	13,128	202
Spain	242	425	3.9	15.1	9,025	88
Austria-Hungary	2,611	2,381	54.2	23.0	38,953	210

NA = not available

Source: P. R. Gregory, *Russian National Income, 1895–1913* (Cambridge: Cambridge University Press, 1982), 155–56.

Zdroj: Gregory, Paul, Robert Stuart. *Russian and Soviet Economic Performance and Structure*

Další rozvoj Stolypinových reforem byl bohužel přerušeno jeho smrtí. Dne 14. září 1911 byl během představení v Kyjevském divadle Pjotr Stolypin smrtelně zraněn (postřelen) atentáčníkem Dmitrijem Bogrovem.

3.9 Ekonomika Ruska během první světové války.

Dynamický rozvoj ruské ekonomiky v prvních letech 20. století přesunul zemi v mnoha aspektech na 4. a 5. místo ve světě po Spojených státech, Velké Británii, Německu a Francii. I když celkově ekonomika zůstala zemědělská, tempo růstu průmyslu bylo velmi působivé.

Výrazně se změnila sociální struktura obyvatelstva, které se zvýšilo na více než 40 milionů lidí. Počet městského obyvatelstva se zvýšil o 70 %. Statistické odhady ukazovaly, že Rusko se mohlo do poloviny 20. století stát nejsilnější vojenskou, finanční a ekonomickou mocností ve světě. Ruská ekonomika se rozvíjela velmi rychle, ale vývoj politických struktur byl pomalý. Samoděržaví zůstalo hlavní formou vládnutí. Velkou roli hrála církev.

V desátých letech 20. století se v mezinárodní aréně opět prohloubily rozpory, v nichž se Rusko zapojilo do Trojdohody, proti Ústředním mocnostem. Celá Evropa a Rusko se připravovalo na válku. Státy zvyšovaly výdaje na zbrojení, povolávaly další vojáky do armády a zvyšovaly dobu výkonu služby. V roce 1908 došlo v Rusku k reorganizaci ozbrojených sil. V roce 1913 byl vyhlášen „Velký program na posílení armády“, podle kterého by se během 3 - 4 let armáda měla zvýšit o 40 %. Tento program měl také za cíl rehabilitaci a rozšíření válečného loďstva a výstavbu nových strategických železnic. Válka však začala mnohem dříve [Айрапетов, 2006: 603-611].

Dne 30. července car Mikuláš II vyhlásil všeobecnou mobilizaci. Německo požadovalo její zastavení, ale Rusko tyto požadavky nesplnilo. Válka začala 1. srpna roku 1914, a ke konci srpna se rozšířila nejen v Evropě, ale přešla i do dalších kontinentů a eskalovala do světové války.

Účast Ruska ve válce měla velice negativní dopad na celou ekonomiku. Během války došlo ke snížení produkce ve všech průmyslových odvětvích. Zemědělské vysévání se celkově snížilo o 12 %, produkce obilí - o 20 %, produkce masa 4 krát [Тимошина, 2002: 185-188]

Průmysl vyrábějící nevojenské zboží se snížil na polovinu, ale výroba zbraní se v roce 1917 zvýšila 10 - 12 krát. Zastavil se též dovoz zařízení a surovin pro průmysl ze zahraničí. V roce 1915 začala evakuace průmyslových podniků na východ, do její organizace však nebyla zapojena vláda, podnikatele pouze dostali finanční prostředky na podporu evakuace. Někteří z nich obdrželi peníze, ale evakuací nezačali. I přes tato opatření většina továren v Polsku a Pobaltí přišla do rukou nepřítele. Výstavba evakuovaných podniků na novém místě byla velice obtížná [Seton-Watson, 2004: 720-724].

Celkové finanční náklady na válku dosáhly astronomické částky okolo 39 miliardu rublů, které se vláda snažila zpětně získávat prostřednictvím daní a vnitřních půjček. V průběhu let 1914 - 1916 se výdaje státního rozpočtu zvýšily z 4, 86 až na 18, 1 miliardu rublů, což vedlo k obrovskému deficitu, který se během čtyř roků války zvýšil na 49 miliard rublů. Příkazy pro zaplacení těchto výdajů vláda důsledně prováděla vnitřními a vnějšími úvěry, což vedlo k bezkontrolní emisi peněz. Na začátku roku 1917 se množství peněz v oběhu zvýšilo šestkrát. Hlavním vnějším věřitelem Ruska byla Velká Británie, která vyžadovala ruské zlato jako zajištění za úvěry. Ruská platební bilance se stala pasivní v souvislosti se zakoupením zbraní v zahraničí a snížením exportu.

V roce 1916 propukla tzv. chlební krize, která měla pro zemi tragické následky. V hlavních a velkých průmyslových centrech se dramaticky snížilo zásobování potravinami, což vedlo ke spekulacím, krádežím a korupci. Stejná situace se vyskytovala také v přívodu paliva. Kromě nedostatku pohonných hmot a potravin obyvatelstvo trpělo deficitem průmyslového zboží, který způsobil rychlý nárůst cen [Seton-Watson, 2004:724; Кудров, 2007: 93-95].

Vzrůstala též politická krize: v letech 1915 – 1916 se vystřídali čtyři předsedové vlády, čtyři vojenští ministři, šest ministrů vnitra, čtyři ministři justice. Politická, ekonomická a sociální situace v Ruském impériu způsobila nárůst nespokojenosti obyvatelstva, zrání revolučních tendencí a vedla k

politické krizi v roce 1917. Výsledkem této krize se stala abdikace cara Mikuláše II. a vznik prozatímní vlády.

Tímto okamžikem bych chtěla ukončit popis události, které byly v Rusku spojené s vytvářením a formováním kapitalistického tržního hospodářství. V poslední části této práci se pokusím ukázat propojenost všech oblastí tržního hospodářství, které byly zmíněny dříve.

4. Analýza formování kapitalistických institucí a tržního hospodářství. Závěry.

Na základě výše uvedeného vysvětlení událostí, které odehrávaly v Rusku na přelomu 19. a 20. století se pokusím udělat krátké shrnutí a závěry.

Druhá polovina 19. století a začátek 20. století znamenaly pro Ruské impérium rychlý ekonomický rozvoj. Od poloviny 19. století se Rusko snažilo vybudovat moderní společnost s prvky kapitalistické tržní ekonomiky a pro dosažení tohoto cíle byly v zemi mobilizovány všechny zdroje: přírodní, finanční, lidské, atd.

Prvním krokem k vytvoření moderní společnosti bylo zrušení nevolnictví. Tato událost byla prvním krokem ve vývoji nové společnosti, který znamenal formální rovnost všech občanů. Třebaže byla svoboda rolníků občas jen formální, zrušení nevolnictví v Rusku změnilo celkovou sociální situaci a otevřelo cestu pro následný rozvoj. Díky zrušení nevolnictví se zformoval velký počet námezdních pracujících, což je jedním ze základních faktorů rozvoje kapitalismu a tržního hospodářství.

Jednou z hlavních složek ekonomického rozvoje byl vývoj obchodování. V tomto období bylo obchodování a tržní operace navzájem propojeno s industrializací a rozvojem vědy a techniky. Rozvoj železniční dopravy podporoval zahraniční i vnitrostátní obchod, který už nebyl závislý na sezóně,

klimatu a jiných přírodních faktorech. Zároveň rozvoj železniční a jiné dopravy vytvářel pracovní příležitosti a možnost pochybu uvnitř státu pro obyvatelstvo. Kromě toho vyžadoval rozvoj dopravního systému těžbu uhlí a výrobu kovů, čímž podporoval rozvoj těžkého průmyslu. Celkově měla ruská ekonomika již na konci 19. století sektorovou strukturu. Dostupnost a rozmanitost přírodních zdrojů na celém území Ruska znamenaly orientaci ekonomiky na těžbu a dobývání. Zahraniční obchod byl zaměřen spíše na prodej surovin než průmyslových produktů. Výsledkem byla nízká úroveň růstu produktivity, kvalifikace a tvorby nadhodnoty.

Pokud jde o průmysl, s ním byl spojen také rozvoj vojenské techniky. Indikátorem ekonomického rozvoje, zejména rozvoje průmyslu, byly války a mezinárodní konflikty, kterých Rusko zúčastnilo. Ve sledovaném období se Rusko zúčastnilo několika válek, z nichž každá ukázala silné a slabé stránky ekonomiky, průmyslu a industrializace ve srovnání s jinými zeměmi Evropy. Jak již bylo dříve zmíněno, po porážce v Krymské válce Rusko si začalo uvědomovat svou zaostalost a neschopnost konkurovat rychle se rozvíjícím evropským státům. Během dalších desetiletí se Ruské impérium snažilo co nejvíce podporovat rozvoj průmyslu a sféry ekonomiky spojené z modernizací armády. Porážka ve válce s Japonskem ukázala další problémy. Třebaže Rusko udělalo velký modernizační a industriální pokrok, stále nestihlo dosáhnout úrovně vývoje jiných států. Poslední válkou v tomto období byla první světová válka, na niž se Rusko snažilo co nejlépe připravit, avšak nemělo dostatek času a finančních prostředků. První světová válka se tak pro Rusko stala jedním z rozhodujících faktorů a důvodem pro začátek revoluce roku 1917.

Mimo to hrálo velkou roli v utváření kapitalistické ekonomiky formování finančních institucí, zejména systému bankovníctví, který na jedné straně podporoval rozvoj hospodářství prostřednictvím systému půjček, a na straně druhé akumuloval a reguloval finanční prostředky.

Konec 19. a začátek 20. století se však stal nejdůležitějším a nejúspěšnějším obdobím historie ruské ekonomiky. Industrializace a rozvoj tržního hospodářství byly hlavními charakteristikami tohoto období. Tyto dva procesy byly navzájem propojeny, industrializace podporovala a povzbuzovala rozvoj tržní ekonomiky a naopak. Tabulka 10. představuje srovnání základních indexů rozvoje ekonomiky v Rusku a jiných státech v roce 1861 a 1913.

Tabulka 10. Základní sociální a ekonomické indikátory.

**TABLE 2.1 Basic Social and Economic Indicators:
Russia and Other Countries, 1861 and 1913**

	Population (millions)	National income in 1913 rubles (millions)	Per capita national income	Infant mortality
1861				
Russia	74	5,269	71	239*
UK	20	6,469	323	148
France	37	5,554	150	190
Germany	36	6,313	175	260
USA	32	14,405	450	NA
Netherlands	3	NA	NA	196
Norway	2	331	166	113
Sweden	4	449	112	124
Italy	25	4,570	183	232
Spain	16	NA	NA	174
Austria-Hungary	35	NA	NA	264
1913				
Russia	171	20,266	119	237
UK	36	20,869	580	108
France	39	11,816	303	112
Germany	65	24,280	374	151
USA	93	96,030	1,033	115
Netherlands	6	2,195	366	91
Norway	2	918	659	64
Sweden	6	2,040	340	70
Italy	35	9,140	261	138
Spain	20	3,975	199	155
Austria-Hungary	50	9,500	190	190

*average 1867–69

NA = not available

Source: P. R. Gregory, *Russian National Income, 1895–1913* (Cambridge: Cambridge University Press, 1982), 155–56.

Zdroj: Gregory, Paul, Robert Stuart. *Russian and Soviet Economic Performance and Structure*

Na druhou stranu se v Rusku projevoval nedostatek vlastních státních prostředků pro rozvoj průmyslu. Právě proto, že tento rozvoj vyžadoval velkou finanční podporu, ruská vláda aktivně podporovala přítok zahraničního kapitálu. Pomocí zahraničních finančních prostředků Rusko rozvíjelo různá průmyslová odvětví a sféry ekonomiky. Velký podíl zahraničních investorů v ekonomice však zároveň představoval omezení pro posílení ekonomiky. Například byla velká část přírodních zdrojů odvážena do zahraničí. Investoři byli ochotni investovat pouze do těch oblastí ekonomiky, které mohly přinést největší zisk, a nechtěli riskovat, slabá odvětví ekonomiky tak zůstávala ve stejné pozici. Velkým ohrožením pro celou ruskou ekonomiku bylo také to, že vzhledem k počtu zahraničních investorů nemohl stát a vláda vždy dbát na prospěch obyvatelstva a posílení Ruského impéria.

Dalším velkým problémem rozvoje tržního hospodářství byl problém spojený s veřejnou správou a úrovní administrativy. Vzhledem k velkému počtu obyvatelstva a rozsáhlému území byl dohled vždy problematickým a obtížným. V rámci celého Ruska existoval problém s racionalizací a disciplínou veřejné správy, které jsou důležitými rysy modernizace. V Rusku nebyl vytvářen technicko-správní komplex, neexistoval právní řád, který by určoval řízení a kontrolu veřejné správy. Z toho důvodu se v různých místech často vyskytovaly korupční skandály, krádeže, zneužití pravomocí atd.

Na rozdíl od ostatních zemí byl rozvoj kapitalismu v Rusku spojen s velkými zásahy státu do ekonomiky. Celá koncepce sociálního a ekonomického rozvoje byla utvářena na principu totální vládní kontroly a monarchismu. Velké zásahy státu a státních institucí do hospodaření a formování trhu na jedné straně přispívaly k rychlému kapitalistickému vývoji, ale na straně druhé bránily přirozenému utváření buržoazních struktur. Vláda se nepokusila mobilizovat sociálně diferenciacní a decentralizační trendy, které jsou důležité pro udržení humanizačních efektů modernizace. Třídní struktura společnosti se tím pádem neměnila a buržoazie neexistovala v podstatě vůbec.

S tím byl také spojen problém vzdělávání a školského systému. Rozvoj průmyslu vyžadoval větší počet vzdělaných lidí specializovaných v konkrétních sférách, jako bylo například inženýrství či technika. V Rusku však existoval nedostatek vysokých a středních technicky specializovaných a univerzit. Kromě toho zde byl deficit vyučujících. V posledních letech 19. století ruská vláda rozpracovala velký program vytvoření nového, modernějšího školského systému.

Zesílená a zrychlená industrializace vedla k velkému napětí obyvatelstva (především rolnictva). Ruská vláda se však toto napětí nesnažila uklidnit zlepšením sociálních podmínek života. Neuspokojenost potřeb obyvatelstva vedla k šíření revolučních hnutí. Revoluční hnutí se vyskytovala po celém Rusku, avšak nejvíce a nejsilněji působily revoluční skupiny v centrální části země – v Moskvě a Petrohradu. Revoluční události roku 1905 však vedly k nevratným změnám celé ruské společnosti.

Ve srovnání z jiných modelů kapitalistického vývoje v Evropě byla Rusku nejvíce podobná Francie, ačkoliv zde existovaly zásadní rozdíly. Průmyslová revoluce v Rusku začala mnohem později než ve Francii a v Evropě celkově. Francie však stejně jako Rusko po dlouhou dobu zůstávala zemědělským a dosti zaostalým státem, do něhož průmyslová revoluce a rozvoj tržního hospodářství přišel později než do jiných zemí Evropy. Třebaže se těžký průmysl začal rozvíjet poměrně rychle, ještě dlouhou dobu byla základem ekonomiky výroba ve formě malých manufaktur, kde pracovala většina lidí nezapojených do zemědělství. Proces rozvoje kapitalistické ekonomiky probíhal velice pomalu, především protože ruská společnost měla (stejně jako francouzská) feudální charakter. Hospodářský a průmyslový rozvoj Francie byl rovněž omezen vývozem kapitálu. Nashromážděné peněžní prostředky nebyly investovány v domácí ekonomice. Prostředky získané z malých manufaktur a výrob byly výrazně nižší než výnosy ze zahraničních investic a zahraničních cenných papírů. Ten samý problém existoval i v ruské ekonomice.

Shodné prvky existovaly i mezi vývojem ruského a německého kapitalismu. Průmyslová revoluce i zde začala později než v ostatních evropských státech a byla spojena s rozvojem těžkého průmyslu a strojírenství. Německo (stejně jako Rusko) orientovalo ekonomické reformy na rozvoj a podporu vojenské techniky a průmyslu. Na rozdíl od Ruska však Německo rychle proměnilo agrární povahu ekonomiky na průmyslovou.

V Rusku, Německu a Francii tedy existovala řada shodných rysů v dimenzích kapitalismu a industrialismu, rozdíly však byly v dimenzi politického režimu a podpory v prosazování osvícenských a demokratizačních idejí.

Na závěr bych chtěla zmínit, že na konci 19. století se v Rusku povedlo začít formovat moderní kapitalistickou tržní ekonomiku. Tento proces byl zcela odlišný od Evropy především vzhledem ke geografickým kulturním a mentálním zvláštnostem Ruska. I když tento proces nebyl kvůli různým podmínkám a chybám ruské vlády dokončen, můžeme s jistotou říci, že předrevoluční období se stalo pro Rusko významným a důležitým krokem ve formování moderní ekonomiky a moderního státu.

Použitá literatura

- Appleby, Joyce. 2010. *The relentless revolution: the history of capitalism*. S.l.
- Barnett, Vincent. 2004. *The revolutionary Russian Economy, 1890-1940. Ideas, debates and alternatives*. London: Routledge
- Chuntulov, V.T. 1987. *Ekonomicheskaya istoria SSSR*, Moskva
- Gatrel, Peter. 1994. *Government, industry and rearmament in Russia, 1900-1914*. UK: University Press, Cambridge
- Giddens, Anthony. 2010. *Důsledky Modernity*. Praha: Sociologické nakladatelství
- Gregory, Paul. 1982. *Russian National Income, 1885-1913*. England: University Press, Cambridge
- Gregory, Paul, Robert Stuart. 2001. *Russian and Soviet Economic Performance and Structure*. New York: Addison Wesley
- Kappler, Andreas. 2001. *The Russian Empire: a multiethnic history*. England: Longman
- Lenin V.I. 1977. *The development of Capitalism in Russia*. Moscow: Progress,
- Lieven, Dominic. 2006. *History of Russia. Imperial Russia, 1689-1917*. England: University Press, Cambridge
- Pipes, Richard. 2004. *Rusko za starého režimu*. Praha
- Seton-Watson, Hugh. 2004. *The Russian Empire 1801-1917*. New York: University Press, Oxford
- Smele, Jonathan D., Anthony Heywood. 2005. *The Russian revolution of 1905. Centenary perspectives*. London: Routledge
- Sojka, Milan. 2000. *Dějny ekonomických teorií*, Praha: Havlíček Brain Team

- Spulber, Nicolas. 2003. *Russia's Economic Transitions. From Late Tsarism to the New Millenium*. UK: University Press, Cambridge
- Švankmajer, Milan., Václav Veber, Zdeněk Sládek, Vladislav Moulis. 1995. *Dějiny Ruska*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Veblen, Thorstein. 2003. *The theory of the leisure class*.S.1.
- Venturi, Franco. 2001. *Roots of revolution. A history of the populist and socialist movements in 19th century Russia*. London: Phoenix Press
- Whitley, Richard. 1999. *Divergent Capitalism. The social structuring and change of the business systems*. New York: University Press, Oxford
- Айрапетов, О.В. 2006. *Внешняя политика Российской империи (1801-1914)*. Москва: Европа
- Ананьич, Б.В. 2006. *Банкирские дома в России. 1860-1914 гг. Очерки истории частного предпринимательства*. Москва: Росспэн.
- Грегори, Пол. 2003. *Экономический рост Российской Империи (конец 19 –начало 20 в.) Новые подсчеты и оценки*. Москва: Росспэн
- Кудров, В.М. 2007. *Экономика России в мировом контексте*. Санкт-Петербург: Алетейя
- Кулишер, И.М. 2003. *История русской торговли и промышленности*. Челябинск: Социум
- Кулишер, И.М. 2004. *Экономическая история Европы*. Челябинск: Социум
- *Манифест об отмене крепостного права 19 февраля 1861 года*
- Маркс, Карл.,Фридрих Энгельс. S. d. *Полное собрание сочинений*.S.1.
- Недорезова Е.С. 2011. *Система рыночных институтов и ее основные элементы как неотъемлемая часть институциональной системы страны*. Вестник самарского государственного экономического университета. 2011-12 (86). УДК 338.242

- Плеханов, Г.В. 1973. *Философско-литературное наследие Плеханова*. Москва: Наука
- Тимошина, Т.М. 2002. *Экономическая история России*. Москва: Юридический дом «Юстицинформ».
- Тютюкин, С.В., Шелохаев В.В.1996. *Марксисты и русская революция*. Москва: Росспэн
- Хромов, П.А. 1988. *Экономическая история СССР. Первобытно-общинный и феодальный способы производства в России*. Москва: Высшая школа.